

Miha Kosi

... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku)

Pretežna večina današnjega slovenskega ozemlja je bila od visokega srednjega veka (10. st.) vključena v »Sveto rimsko cesarstvo«, natančneje – v njegov del, ki so ga v politični praksi od 11. stoletja dalje imenovali *regnum Teutonicum* oz. *Teutonicorum*, nemško kraljestvo. Ta izraz se je po letu 911 in izumrtju vzhodnofrankovskih Karolingov postopno uveljavil za vzhodno polovico nekdanje frankovske države, ime *Teutonici* pa kot skupno ime v okviru tega kraljestva združenih germanskih plemen, širše pojmovano – vsega prebivalstva različnega etničnega porekla, ki je živelo znotraj njegovih meja.¹ Naše ozemlje je bilo s perspektive sosedov »Tevtonija«, njeni prebivalci »Tevtoni«. Meščani Varaždina so na primer leta 1209 z vozovi trgovske robe odhajali »v Tevtonijo« (*qui vadit in Theotoniam cum suis mercimoniis*).² V ogrski kraljevski diplomi iz 1251 je Slavonija ob rečici Bregani in spodnji Savi mejila s »Tevtoni« (*ubi commetanei sunt Theutonici*).³ Novi ogrski kralj Karel je leta 1300 slavonskim Baboničem potrdil vse posesti »od Tevtonije do Bosne in od reke Save do Gvozda« (*a Theotonia videlicet usque in Bosznam, et a fluvio Zaua usque ad montem Gazd*).⁴ Meja Slavonije z Belo krajino, tedaj v posesti grofov Celjskih, pa je bila leta 1394 označena kot »meja province Tevtonije imenovane Metlika« (*confinia prouincie Theutonie ... Methliche nuncupate*).⁵ Nasprotno pa je bila, gledano z vidika naših dežel, onstran meje »Ogrska«. Bela krajina je leta 1228 ležala »onstran gora, tostran Ogrske« (*ultra montem citra Hungariam*).⁶ V dokumentu koroškega vojvode Ulrika III. iz leta 1254 je omenjeno, da Bregana »deli našo deželo in ogrsko kraljestvo« (*quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*).⁷ Oglejski patriarh Paganus pa v svoji listini leta 1331 omenja, da kostanjeviški samostan leži »ob meji Ogrske« (*in metis Vngarie positum*) in mu je zaradi »vpadov Ogrov« (*propter Vngarorum incursionem*) inkorporiral župnijo v Vidmu pri Krškem.⁸ Iz teh nekaj primerov je jasno razvidno, da je imela v pojmovnem svetu srednjeveške družbe bistven

¹ Aleksander Demandt, *Die Grenzen in der Geschichte Deutschlands*, v: *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, hrsg. A. Demandt, München ³1993, str. 14 sl.; Josef Riedmann, *Deutschlands Südgrenze*, prav tam, str. 166–196, zlasti 172 sl.

² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (=CD) III, ed. Tadija Smičiklas (Zagreb 1905), št. 75.

³ CD IV (Zagreb 1906), št. 382.

⁴ CD VII (Zagreb 1908), št. 342.

⁵ CD XVII, ed. Tadija Smičiklas, Stjepan Gunjača, Jakov Stipišić (Zagreb 1981), št. 426.

⁶ *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain* (=UBK) II, ed. Franz Schumi (Laibach 1884 und 1887), št. 56; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (=Gradivo) V, ur. Franc Kos, Milko Kos (Ljubljana 1928), št. 483.

⁷ UBK II, št. 207. V tej objavi pomanjkljivo ... *que terram nostram et Hungariam dividit*. Originalni Pucljev prepis iz 18. stoletja se glasi ... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*. Pavel Pucelj, *Idiographia sive Rerum memorabilium monasterii Sitticensis Descriptio*, 1719, Arhiv republike Slovenije (=ARS), Zbirka rokopisov 148r, str. 29.

⁸ ARS, Kronološka serija listin, 1331 junij 27., Videm. Objava v *Archiv für Heimatkunde* (=AH) I, ed. Franz Schumi (Laibach 1882/3), št. 13, str. 29, ima napačen prepis in *partibus* *Ungarie*.

pomen državnopravna pripadnost prebivalstva oziroma ozemlja – cesarstvu, nemškemu kraljestvu, ogrskemu kraljestvu ipd. – ne pa etnične ali jezikovne značilnosti.

Slovensko ozemlje je ležalo na skrajni jugovzhodni meji imperija. Bilo je del mejnega območja med germanskim in slovanskim svetom (ter Madžari), ki se je raztezalo od Baltika do Jadrana in v katerem se je meja cesarstva od karolinške dobe skozi cel srednji vek premikala proti vzhodu in z njo širili fevdalizem, krščanstvo ter germanizacija. Nedvomno lahko tudi razmere vsaj v delu slovenskega ozemlja uvrščamo med takoimenovane »mejne družbe« (ang. *Frontier Societies*) s svojim specifičnim razvojem in strukturo, kakršne so se oblikovale na primer med Anglijo in Škotsko, na meji proti Arabcem v Španiji, še zlasti pa, z marsikaterimi vzporednicami, na vzhodni meji imperija proti slovanskemu svetu (Brandenburg, Meißen). Primerjalna raziskava te tematike bi v bodočnosti vsekakor zaslužila podrobnejšo obravnavo.⁹ Tudi naš prostor je imel značilno vojaško krajinsko organizacijo (s strani vladarja delegirani mejni grofje); mejo, ki se je dolgo premikala in oblikovala ob za to značilnih procesih in aktivnostih (načrtna agrarna kolonizacija redko poseljenega širšega obmejnega prostora, permanentno vojno stanje), dokler se ni ustalila šele nekje v začetku poznega srednjega veka; precejšnjo imigracijo prebivalstva iz notranjosti imperija – v manjši meri kmečkega življa, kasneje meščanstva, precej pa zlasti plemstva, ki mu je mejno območje nudilo možnosti politične promocije, ekonomskega in socialnega dviga; z ostalimi procesi najtesneje povezano ekspanzijo krščanstva in oblikovanje trdne cerkvene strukture, ki je prežela vsa področja vsakdanjega življenja. Vzporedno z naštetim se je ob močni agrarni kolonizaciji večala gostota poselitve prostora in posledično, glede na starejše obdobje, spreminjale etnične in kulturne razmere.¹⁰ Odraž dinamičnosti razvoja v celotnem vzhodnem obmejnem prostoru imperija in pomena, ki so ga te regije imele za državo in vladarja, so tudi ugled in vpliv, ki so si ju pridobile številne dinastije iz teh območij v državni strukturi zlasti v času staufovskih cesarjev: Askanijci (Nordmark, Brandenburg), Wettinci (Meißen, Ostmark), Babenberžani (Avstrija), Otokarji (Štajerska), Andeški (Kranjska, Istra), Spanheimi (Koroška, Kranjska). Mnogi med njimi so bili iz grofov ali mejnih grofov povzdignjeni v rang vojvod in so uspeli prav v svojih mejnih regijah oblikovati trdne temelje kasnejših kneževin in držav. Skozi prizmo omenjenih, v marsičem skupnih potez, lahko v določeni meri ocenjujemo tudi srednjeveški razvoj našega ozemlja. Sledeča študija sicer ni namenjena tej problematiki, temveč konkretnemu razvoju meje in mejnega prostora na južnem Dolenjskem, vendar ni odveč, če imamo pred očmi tudi omenjen širši kontekst dogajanja.

V drugi polovici 10. stoletja se je po dokončnem porazu Madžarov pri Augsburgu (955) in njihovi ustalitvi v Panonski ravnini meja nemškega cesarstva postopno ponovno začela pomikati preko današnjega slovenskega ozemlja proti jugovzhodu. Za neko enotno ofenzivo cesarske vojske v različnih smereh proti Ogrski ni dokazov in prejkone je šlo za samostojne podvige posameznih podjetnih posvetnih in cerkvenih velikašev ob podpori vladarja. Že

⁹ Prim. na primer zbornike *Medieval Frontier Societies*, ed. Robert Bartlett, Angus MacKay, Oxford 1989; *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, ed. David Abulafia, Nora Berend, Aldershot 2002.

¹⁰ O nekaterih od naštetih problemov, zlasti agrarni kolonizaciji in germanizaciji, gl. zlasti *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, SAZU, Ljubljana 1970, str. 73 sl.; Sergij Vilfan, *Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen*, v: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Vorträge und Forschungen XVIII*, hrsg. Walter Schlesinger, Sigmaringen 1975, str. 567–604; Bogo Grafenauer, *Problem migracij v zgodovini Slovencev*, *Zgodovinski časopis (=ZČ)* 45, 1991, str. 189–209; Peter Štih, *Kolonizacija in migracije v slovenskih deželah v visokem in poznem srednjem veku*, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* 25 (1994), Eisenstadt 1996, str. 195–204.

leta 973 je cesar Oton II. lahko podelil bavarski škofiji Freising kraljevo, torej osvojeno zemljo, v mejni grofiji Kranjski (formalno že oblikovani) kot delu vojvodine Koroške, kar je najstarejši dokaz tega procesa.¹¹ Podobno dogajanje zasledimo tudi v slovenskem delu kasnejše Štajerske, kjer sta bili v istem času že formirani grofija grofa Rachwina (jugovzhodno od Pohorja med Vitanjem, Mariborom in Ptujem) ter južno od te Savinjska grofija (*comitatus qui dicitur Sovuina*), kjer sta vladarja Oton II. leta 980 in Oton III. leta 985 podeljevala kraljevo posest.¹² Salzburški nadškofiji je Oton II. že 977 potrdil lastništvo nad Ptujem, ki naj bi izviralo iz karolinške dobe, in s tem je metropolija dobila trdno oporišče na skrajnem jugovzhodu države.¹³ Kako daleč proti vzhodu je segalo tedaj ozemlje pod nadzorom imperija, oziroma kje je potekala meja z ogrsko in hrvaško državo, ni mogoče ugotoviti. Bolj trdno oporo za to imamo z začetka naslednjega stoletja. Cesar Henrik II. je leta 1016 grofu Viljemu Breško-Selškemu podelil obsežno posest med rekama Savinjo in Savo ter med reko Mirno in potokom Sotlo – torej v grobem v območju Posavskega hribovja in Kozjanskega na Štajerskem ter v gričevju severno od reke Mirne na Dolenjskem, kar vse je ležalo v Savinjski grofiji (*in comitatu Sounae*).¹⁴ Kralj Konrad II. je 1025 istemu grofu podaril še vladarjevo posest med rekama Krka in Savo (*inter fluentia Gurke et Souue*).¹⁵ Na osnovi tega lahko domnevamo, da se je morda že tedaj teritorij nemške države raztezal do reke Sotle, nedvomno pa je na jugu že trdno vključeval ozemlje do dolenske Krke.¹⁶ Najstarejše znano gosposko središče širšega obmejnega območja je bilo v Rajhenburgu (Brestanici) severno od Save, ki ga je 1043 grofica Hema, dedinja grofa Viljema, z zamenjavo prepustila Salzburški nadškofiji.¹⁷ To je bila zasnova velikega Salzburškega gospostva na levem bregu Save, ki je kasneje ob spodnji Sotli mejilo s Hrvaško/Ogrsko in imelo prednjo izpostavo v Brežicah. Ostala ogromna posest grofa Viljema v Savinjski grofiji je preko vdove Heme prešla na njen 1043 ustanovljen ženski samostan v Krki na Koroškem¹⁸ in nato na tam 1072 ustanovljeno škofijo. V potrditvi krških posesti s strani kralja Lotarja III. leta 1130 se prvič omenja Rogatec, ki je ležal neposredno ob državni meji na Sotli.¹⁹

¹¹ Die Urkunden Ottos II. (=DO II), Monumenta Germaniae historica (=MGH) Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1, ed. Theodor Sickel (München 1980), št. 47, 66; UBK I (Laibach 1882/3), št. 8, 9; Gradivo II (Ljubljana 1906), št. 444, 445.

¹² DO II, št. 235; Die Urkunden Ottos III., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2, ed. Theodor Sickel (München 1980), št. 22; Gradivo II, št. 470, 487.

¹³ DO II, št. 165; Gradivo II, št. 460. Prim. Peter Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko–madžarske meje v današnji Sloveniji, ZČ 50, 1996, str. 535–544.

¹⁴ Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins, MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae III, ed. Harry Bresslau (München 1980), št. 346; UBK I, št. 17; Gradivo III (Ljubljana 1911), št. 35. Listina je falsifikat 12. stoletja, vendar njeno vsebino potrjuje originalna listina kralja Konrada II. iz leta 1028 (gl. op. 15).

¹⁵ Die Urkunden Konrads II. (=DK II), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV, ed. Harry Bresslau (München 1980), št. 32; UBK I, št. 18; Gradivo III, št. 68. Vso v tej listini podarjeno posest in daritev svojega predhodnika Henrika II. je Konrad II. potrdil v ohranjeni originalni listini iz leta 1028 – DK II, št. 134; UBK I, št. 21; Gradivo III, št. 84.

¹⁶ Prim. Ljudmil Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske, Ljubljana 1999, str. 49 sl. (prevod razprave, ki je izšla v nemščini leta 1929 pod naslovom Entstehung und Entwicklung Krains, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Abt. I, IV. Teil, II. Heft, Wien 1929, str. 309–453).

¹⁷ .. *predium apud Sovvam in Richenburch*. Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MDC) I, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1896), št. 16; Gradivo III, št. 124. Prim. Milko Kos, Urbarji Salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev I, Ljubljana 1939, str. 20 sl.

¹⁸ .. *omnia que in Sovnital proprie habuerat* – MDC I, št. 17; Gradivo III, št. 126.

¹⁹ MDC I, št. 58; UBK I, št. 74; Gradivo IV (Ljubljana 1915), št. 99. Listina je bila falsificirana okrog 1172–76. Gl. MDC Ergänzungsheft (Klagenfurt 1915), št. 627.

Kako je potekal v 11. stoletju razvoj v obmejnem prostoru na Dolenjskem? Na osnovi kraljevih darovnic je bilo ozemlje že v veliki meri razdeljeno med cerkvene in posvetne lastnike.²⁰ Ogromen posestni sklop rodu grofa Viljema se je razdrobil – del v osrednji Mirenski dolini je že na osnovi Hemine darovnice 1044 prešel na krško cerkev,²¹ ki je imela kasneje svoje središče v trgu Mokronogu, večji del pa na kasnejše grofe Višnjegorske, ki so izvirali iz njunega rodu. Že zgodaj (pred 1074) je v to območje prodrla tudi škofija Freising, ki so jo vladarji močno podpirali kot eksponente cesarske politike prav v jugovzhodnih obmejnih pokrajinah.²² Nedvomno so v tem prostoru intenzivno potekali vzpostavljanje zemljiških gospodstev, agrarna kolonizacija in vzporedno cerkvena organizacija.²³ Iz pogodbe med oglejskim patriarhom in freisinškim škofom glede desetnin freisinških kranjskih posesti, sklenjene 1074, je razvidno, da je Freising imel na Vinjem vrhu pri Šmarjeti na Dolenjskem dvor in precej kmetij. Tam je moral škof po patriarhovem navodilu postaviti cerkev, pod katero naj bi sodili škofovi in drugi podložniki, in po potrebi še eno ali dve cerkvi.²⁴ Torej je šlo za posesti Freisinga in drugih gospodov v gričevju tik nad reko Krko, ki so bile očitno že intenzivno poseljene. Tu se je v nadaljnjem razvilo obsežno freisinško gospodstvo.²⁵ Poleg tega je v 11. stoletju v širšem območju severno od Krke nastala še vrsta cerkvenih središč, ki nam dajo slutiti večja poselitvena jedra – v Leskovcu pri Krškem za ozemlje gospodstva Krško, v Šentrupertu (poleg 1044 Krki darovane posesti Škrljevo), v Šentvidu pri Stični na posesti Višnjegorskih (1136 že župnija), v Mirni Peči (oglejski patronij sv. Kancijana), v Trebnjem (poleg najdeno staroslovansko grobišče), v Dobrniču.²⁶

Kakšno je bilo stanje ob državni meji na Dolenjskem v 11. stoletju? Kakšen je bil odnos s sosednjim hrvaškim ozemljem v Slavoniji in v kolikšni meri je bilo tu čutiti odmev večkratnih velikih vojn z Ogrsko, ki so jih vodili cesarji Konrad II., Henrik III., Henrik IV. in

²⁰ Tako se v dveh originalnih darovnicah cesarja Henrika IV. iz let 1058 in 1062 njegovemu vazalu Anzonu za zemljišča južno od Grosupljega in ob zgornji Krki omenjajo kot lastniki sosednjih posesti grofa Tietpold in Rapoton ter neka Ruodpert in Engelberon – zadnji bi bil po imenu in legi posesti sodeč lahko prednik Turjaških. Die Urkunden Heinrichs IV. (=DH IV), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1, ed. Dietrich von Gladiss (Hannover 1978), št. 43, 96; AH I, št. 2, 3, str. 6 sl.; UBK I, št. 40; Gradivo III, št. 201, 224; Milko Kos, Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem, Glasilo Muzejskega društva za Slovenijo (=GMS) 21, 1940, str. 71 sl.

²¹ Hema je leta 1044 podelila Krki vas Škrljevo s sosednjimi vasi, kar je bilo jedro krške posesti v osrednji Mirenski dolini, ki je imela v nadaljnjih stoletjih središče v bližnjem trgu Mokronogu. MDC I, št. 17; Gradivo III, št. 129. Krška posest se je kasneje osredotočila še v posameznih razpršenih gradovih – Boštanj, Erkenštajn (Stari Grad nad Vrhovim), Stražberk (pri Krmelju), Wolkenburg (Obla Gorica). Gl. posamezna gesla pri Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja, Ljubljana 1994.

²² Že freisinški škof Ellenhard (1058–1078) je po poročilu freisinške kronike pridobil škofiji mnogo posesti v Slovenski marki (na Dolenjskem). Pavle Blaznik, Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenjske posesti, SAZU, Razprave IV/6 I. razreda, Ljubljana 1958, str. 5. Cesar Henrik IV. je Ellenhardu z dvema darovnicama v letih 1062 in 1067 podelil precejšnjo posest v mejni grofiji Istri, kjer je Freising morda sodeloval tudi pri osvojitvi hrvaške »Meranije«, v letu 1074 pa je od istega vladarja dobil 100 kraljevskih hub v mejnem območju proti Ogrski ob reki Litvi v Avstriji z izrecno nalogo, da vzdržuje posadke v kastelih. DH IV, št. 93, 187, 276; Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis (=CDAF) I, Fontes rerum Austriacarum (=FRA) II/31, ed. Joseph Zahn (München 1870), št. 83, 90; UBK I, št. 39, 45; prim. Ernst Klebel, Über die Städte Istriens, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen IV, München 1975, str. 57 sl.

²³ Gl. Janez Höfler, O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1986, str. 33 sl.

²⁴ UBK I, št. 50; CDAF I, št. 89; Gradivo III, št. 284. Šlo je za postavitev župnijske cerkve v Beli Cerkvi ob Krki s freisinškim patronijem sv. Andreja. Gl. Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 36.

²⁵ Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 5 sl.

²⁶ Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 33 sl.

Henrik V.²⁷ Žal v zgodovini Slavonije v 10. in 11. stoletju zija popolna luknja, ki jo prekine šele ogrska osvojitev leta 1091 in pred 1095 ustanovitev zagrebške škofije. Vendar nam ta akt dokazuje tam že relativno gosto poselitev ter določeno politično in cerkveno strukturo.²⁸ Ker je bila Slavonija v 11. stoletju nedvomno že v ogrskem vplivnem območju,²⁹ lahko tudi v kranjskem obmejnem prostoru domnevamo vojaško aktivnost. Širša politična situacija v regiji vsekakor ni dopuščala izolacije. Tako naj bi leta 1028 Ogri nepričakovano vpadli na Kranjsko, vendar bili poraženi in zavrženi.³⁰ Leta 1035 je bil eden od glavnih očitkov, ki so privedli do odstavitve mogočnega koroškega vojvode Adalbera Eppensteina, da se je skušal s pomočjo Madžarov in Hrvatov dvigniti proti cesarju. V afero je bil vpleten tudi freisinški škof Egilbert, mentor mladega kasnejšega cesarja Henrika III. (Freising je bil že tedaj eden največjih posestnikov na Kranjskem in kmalu tudi v Istri). V nasprotni, Ogrski sovražni stranki, pa naj bi bil udeležen savinjski grof Viljem II., kar je naslednje leto pripeljalo do njegovega uboja.³¹ Ti dogodki nedvomno predpostavljajo aktivno politično dogajanje ob meji. V naslednjih desetletjih so spopadi v času državnih vojn imperija z Ogrsko nekajkrat prizadeli tudi meje Karantanije na kasnejšem Štajerskem in nedvomno močno vplivali na celotno širšo regijo.³² Leta 1042 je verjetno v bližini Ptuja (*circa Petoviam*), stare obmejne trdnjave imperija, prišlo do spopada in zmage mejnega grofa Gotfrida iz rodbine Wels–Lambach nad Ogri, ki so vpadli v Marko.³³ V 1060-tih letih je bil močni in dejavni kranjski in istrski mejni grof Ulrik Weimar–Orlamünde celo sorodstveno povezan z ogrskim dvorom,

²⁷ O tem izčrpno Egon Boshof, *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier, Ostbairische Grenzmarken, Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde* XXVIII, 1986, str. 178–194. O razmereah ob meji v marki Avstriji prim. Peter Csendes, »Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita«. Überlegungen zur Geschichte der Ungarnmark in Österreich, v: *Babenberger Forschungen, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich Neue Folge* 42, Wien 1976, str. 38–51, zlasti 42 sl.

²⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, str. 87.

²⁹ Kralj Salomon in dux Geza sta se med 1064–74 z vojsko že vpletala v boje na meji z imperijem v Hrvaškem Primorju (gl. op. 35). Zgodnji ogrski vpliv kaže tudi izredno hitra in trajna osvojitev Slavonije in Hrvaške po izumrtju domače dinastije 1091.

³⁰ *1028 Hungari Carniolam inopinato impetu irruentes, vicinis ad auxilium sine mora in unum accitis, strage terribili a patria auertuntur*. To doslej neobjavljeno in žal nedokazljivo notico prinaša leta 1719 stiški historiograf Pucelj v svojem delu *Idiographia* (kot v op. 7), str. 2. Takoj za njo navaja verodostojen podatek o vojni cesarja Konrada II. proti Ogrski leta 1030. Morda gre za resničen dogodek, povezan z izbruhom mejnih spopadov z Ogrsko, do katerih je prišlo ravno v tem času in so 1030 pripeljali do državne vojne. O njih poroča dvorni kronist cesarja Konrada II. Wipo: ... *Stephanus rex Ungarorum multas incursiones praedas in regno Noricorum, id est Baioariorum, faceret*. Gl. Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 179 sl. in op. 22.

³¹ Gl. Herwig Wolfram, *Der Sturz Adalberos von Eppenstein – eine vertane Chance?*, *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* Band 42, Graz 2000, str. 671–682, tukaj 676 sl.; Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 180.

³² Karantansko ozemlje je bilo na primer opustošeno v letih 1042 ter 1053 in 1054. Kralj Henrik III. je na pohodu leta 1043 preko Avstrije vdrl globoko na Ogrsko, domnevno celo do Drave, ob vojni 1051 pa je z vojsko, v kateri so bili tudi Slovani, prodiral preko Karantanije. *Gradivo III*, št. 119, 120, 180, 184, 185, 186; Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 182 sl.; Karl Brunner, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156*, Wien 1994, str. 156, 159, 180 sl., 192 sl.; Gyula Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Szekszárd 1993, str. 83 sl., 90 sl.; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001, str. 29 sl.

³³ O tej bitki *circa Petoviam* poročata kasnejša madžarska kronista Keza in Thuroczii (*Gradivo III*, št. 119). Heinz Dopsch je mnenja, da je do dogodka prišlo pri Ptuju in ne pri tedaj še nepomembnem Pittnu v Spodnji Avstriji. Gl. Heinz Dopsch, Karl Brunner, Maximilian Weltin, *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122–1278*, Wien 1999, str. 271. Drugi avtorji so mnenja, da gre za Pitten. Prim. Brunner, *Herzogtümer* (kot v op. 32), str. 156, 182.

s katerim se je povezovala tudi Hrvaška.³⁴ Ravno v tem času imamo za mejno območje imperija med Istro in Hrvaškim Primorjem izkazane vesti o bojih »Karantancev« s kasnejšim hrvaškim kraljem Zvonimirom, v katere se je vpletel tudi kralj Salomon (1063–1074) in očitno svaku Zvonimiru pomagal do prestola.³⁵ Ti »Karantanci« so bili nedvomno kranjsko plemstvo.³⁶ Nekoliko kasneje je vitez Vecelin, domnevno iz Istre, vpadal na Zvonimirov hrvaški teritorij in 1079 ga je moral zato opomniti celo sam papež Gregor VII.³⁷ Podobnih akcij preko meje na Dolenjskem nikakor ne moremo izključiti, nimamo pa o njih nobenih vesti.

Državna meja do 12. stoletja – mejna črta ali pas nikogaršnje zemlje?

V kakšni obliki si lahko sploh predstavljamo državno mejo na Dolenjskem v 11. stoletju in kje je potekala? Slovenski zgodovinarji so na splošno sprejeli tezo, da je »že v 11. stoletju ... ob spodnjem toku Krke Nemčija mejila na Hrvaško« (Ljudmil Hauptmann), da je »vse do 12. stoletja potekala vzhodna meja Kranjske, z njo državna meja proti Hrvaški, ob spodnji Krki približno do Kronovega in od tod na najvišje vrhove Gorjancev« (Milko Kos) oziroma, da je »prva razločno opredeljena meja Hrvaške segala prav do desnega brega spodnje Krke in se ob meji šentjernejske fare zaobrnila na jug v vrh Gorjancev« (Maks Miklavčič).³⁸ Tako naj bi prvotno hrvaško ozemlje vključevalo še celotno Šentjernejsko polje. Vendar za takšno tezo nimamo nobenih avtentičnih virov. Avtorji so se morali posluževati posrednega sklepanja na osnovi zahtev zagrebške škofije po nekdanji cerkveni jurisdikciji, ki jih je ta izražala v 14. stoletju, in na osnovi nekaterih toponimov, ki naj bi kazali na nekdanje hrvaško ozemlje. Kot se pogosto zgodi pri hipotezah, ki bazirajo le na enem viru, lahko

³⁴ Ulrik je bil poročen s hčerjo kralja Bele I. (1061–1063) in sestro (svetege) kralja Ladislava I. (1077–1095), z drugo Belino hčerjo pa se je poročil kasnejši hrvaški kralj Zvonimir, ki je očitno prišel na prestol z ogrsko pomočjo. Gradivo III, št. 221; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 116 sl. O Ulrikovi dejavnosti na Kranjskem gl. Anton Mell, Die historische und territoriale Entwicklung Krains vom X. bis ins XIII. Jahrhundert, Graz 1888, str. 21 sl.

³⁵ *Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat, nuncios ad regem Salomonem et ducem Geysam et rogavit eos, ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos, ipsum adiuvent, qui tunc marchiam Dalmacie occupaverant. Rex igitur et dux collecto exercitu ierunt in Dalmaciam et ablatam sibi restituerunt integre.* Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I, ed. Imre Szentpétery, Budapest 1937, str. 363–364. »Karantanci« so (domnevno) v času vojne cesarja Henrika IV. proti Ogrski 1063 ali kmalu po njej zavzeli precejšen del hrvaškega ozemlja do Rečine, ki je kot »Meranija« trajno ostal del imperija. Gl. Nada Klaić, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike, ZČ XIX–XX, 1965–1966, str. 125 sl.; ista, Povijest (kot v op. 28), str. 116; Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 83 sl.

³⁶ Zelo zanimivo vest o tem, da so Kranjci in Korošci leta 1062 skupaj vdrli v Dalmacijo, kar se dopolnjuje s poznanimi viri, prinaša Pucelj (kot v op. 7), str. 3: *1062 Carniolani juncti Carinthis Dalmatiam armis infestis aggrediuntur, et spoliis opimis onusti ad propria revertuntur.* Tudi sodobni kronisti kranjskega mejnega grofa Ulrika imenujejo *marchio Carentinorum* (Gradivo III, št. 221, 254), zato lahko upravičeno domnevamo njegovo sodelovanje v vojni akciji »Karantancev« na Hrvaško (gl. op. 35).

³⁷ CD I, ed. Marko Kostrenčič (Zagreb 1967), št. 135; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 121.

³⁸ Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 50; isti, O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 97–100; Milko Kos, Začetki Novega mesta, Kronika II, 1954, str. 173; isti, Postanek in razvoj Kranjske, GMS X, 1929, str. 30–31; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 174; Maks Miklavčič, Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju, SAZU, Razprave V 1. razreda (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 133. To mnenje velja kot splošno sprejeto do danes, prim. Jože Mlinarič, Kartuzija Pleterje 1403–1595, Ljubljana 1982, str. 73; Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku, ZČ 41, 1987, str. 217; pred leti sem ga sprejemal tudi sam, gl. Miha Kosi, Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane, Zbirka zgodovinskega časopisa 13, Ljubljana 1995, zemljevid na str. 22 (enako v ZČ 48, 1994, str. 163).

napačna interpretacija pripelje do dalekosežnih napačnih zaključkov, ki se trdovratno vsidrajo v zgodovino pisje kot »neizpodbitno« dejstvo. Kot bom utemeljil v posebnem poglavju v nadaljevanju, zagrebška škofija ni nikoli terjala ozemlja pod Gorjanci, temveč le Žumberk do slemena hribovja.³⁹ Do napak v razumevanju hrvaškega vira je prišlo zaradi napačnega lociranja gradu Sicherstein in enačenja njemu pripadajoče cerkve sv. Bartolomeja z župnijo Šentjernej.⁴⁰ Krajevna imena »Hrvaški Brod«, »Hrovaška stara vas« pa se prvič pojavijo šele v 17. stoletju in nikoli v srednjeveških virih, zato so za pritegnitev v razpravo o meji v 11. stoletju popolnoma brezpredmetna.⁴¹ Dejansko o pasu med reko Krko in hribovjem Gorjancev za zgodnjo dobo do 12. stoletja nimamo nikakršnih podatkov o poselitvi in kakršnikoli politični ali cerkveni organizaciji. Ne vemo, če so tu obstajala naselja, ki bi lahko upravno sodila k Slavoniji, ali kakšni hrvaški obrambni objekti.⁴² Ozemlje od Krke preko ravninskega podgorja in čez Gorjance oziroma Žumberk predstavlja obsežen 20–30 kilometrov širok gozdnat in večinoma hribovit pas, ki je bil nedvomno dolgo neposeljen. To je izrazita naravna bariera z višinami 900–1200 metrov, ki ovira komunikacije s Slavonijo.⁴³ Tudi v ravnini ob desnem in levem bregu reke so se širili obsežni, marsikje mokrotni gozdovi, katerih ostanek je še danes impozanten Krakovski gozd.⁴⁴ V ta pragozd je nedvomno v večjem obsegu prodrli šele načrtna fevdalna kolonizacija, ki pa je iz Slavonije v 11. stoletju nikakor ne moremo pričakovati.⁴⁵ Tudi če so obstajala kakšna redka zgodnja slo-

³⁹ Gl. str. 84 sl.

⁴⁰ Gl. str. 88 sl.

⁴¹ Gorenja Stara vas in Dolenja Stara vas sta se nekdaj imenovali Kranjska Stara vas in Hrovaška Stara vas, kar prvič omenja Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (=Valvasor), Laibach 1689, knjiga VIII, str. 722. Po Milku Kosu naj bi meja nekdaj tekla med njima (Kos, Začetki (kot v op. 38), zemljevid na str. 173–174). Tudi ime Hrvaški Brod prvi prinaša Valvasor, knjiga XI, str. 248. Vendar pa se nobeno od teh poimenovanj ne omenja že v srednjem veku, zato je takšno sklepanje o meji za več kot pol tisočletja nazaj nesprejemljivo. Nenazadnje je bilo vmes obdobje turških vpadov in valov prebegov (med njimi »Hrovatov«), ki so se naselili tudi ob spodnji Krki. Valvasor sam utemeljuje ime: *Heruaski brud ... weil man aallie Waaren und leute wiewol mehrentheils Uskoken und Crabaten uber den Gurck Strom fetzet*. Kot primer neprimernosti uporabe toponimov s pridevkom »Hrvaški« za obravnavano problematiko naj navedem tudi gorico Hrvaška Gora pri Kostanjevici. Cel srednji vek se je v virih imenovala *Hainzenperg* oz. *Anzenperg* in šele v listini iz leta 1645 je prvič imenovana z današnjim imenom *Crobathennberg*. Gl. Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786*, Maribor 1972, str. 116. Sosednje ozemlje Slavonije se v virih srednjega veka nikoli ne imenuje oziroma povezuje s Hrvaško, temveč vedno s Slavonijo ali Ogrsko. Novo terminologijo so prinesle šele etnične spremembe turške dobe.

⁴² Za razliko od Bele krajine onstran hribovja, kjer je poselitev v 10.–11. stoletju dokazana s slovanskim grobiščem pri cerkvi sv. Petra v Črnomlju, ki s svojim patronimijem tudi kaže na precejšnjo starost. Arheološka najdišča Slovenije, SAZU, Ljubljana 1975, str. 240. Tudi cerkvena organizacija zagrebške škofije v Beli krajini je v 12. stoletju zelo verjetna, kot bomo prikazali kasneje.

⁴³ Nekdanja rimska cesta Siscia–Neviodunum–Emona je potekala severno od Krke skozi vasi Skopice, Vihre, Mrtvice, Drnovo, Velika vas, ob severnem robu Krakovskega gozda, skozi Gmajno in dalje proti Dobruški vasi in Beli cerkvi, torej po ozemlju imperija. Nedvomno je bila v uporabi še dolgo v srednji vek in je povezovala kranjska obmejna gospodstva. Naštete vasi na Krškem Polju, ki se prvič omenjajo v virih 14.–15. stoletja, se namreč nizajo točno ob rimski trasi, ki je očitno ob njihovem nastanku še imela določeno funkcijo. Arheološka najdišča (kot v op. 42), str. 225–226, 253–257 (zemljevid Rimska doba v prilogi).

⁴⁴ Večjih ali manjših gozdnih sklopov je še danes precej tako sredi in okrog Šenjernejskega polja kot v Krški ravni severno od Krke: Otoški gozd, Krevevški boršt, Struški gozd, Kronovska hosta, Čadraška hosta, Boršt, Mlake, Šuma, Mali boršt, Dobrava, Hrastje itd.

⁴⁵ Krajevna imena v ravnini južno in severno od Krke izrazito kažejo na načrtno kolonizacijo in krčenje pogosto mokrotnih gozdov: Brezje, Brezovica, Dobrava, Dobravica, Hrastje, Hrastulje, Cerov Log, Loka, Zalohe, Zabukovje, Boršt, Zaboršt, Vrbovce, Grmovlje, Prapreče, Mokro Polje, Gmajna, Gmajnice itd. Čeprav toponime po listavcih povezujejo s starejšo slovensko poselitvijo, bi jih glede na naravne značilnosti te pokrajine težko pripisali zgodnji dobi. Slovenci so prvotno poselili zlasti rodoviten gričevnat svet in robove gozdnatih ravnin – prav takšna je pokrajina severno od Krke, ogibali pa so se naselitvi sredi velikih gozdov in zamočvirjenih ravnin. Gl. Gospodarska in družbena zgodovina I (kot v op. 10), str. 68 sl.

vanska naselja, kakršno je dokazano na otoku sredi Krke na mestu kasnejšega freisinškega trga Gutenwerd⁴⁶ in bi jih lahko pričakovali tudi v relativno rodovitnem osrednjem delu Šentjernejskega polja (kar bi lahko sklepali na osnovi toponimov – Groblje, Gradišče pri Šentjerneju, Gomila – ki kažejo na navezavo na antično kultivirano območje), so bila ta naselja odrezana od ostale Slavonije in je logična zgodnja priključitev k zemljiškim gospodstvom na levem bregu Krke. Verjetno je bila večina območja en sam širok pas pragozdov in s tem najbolj očitna meja imperija – nekakšna tamponska cona med državama, »no man's land«, ki se je širila onstran Krke.⁴⁷ Mejna črta predpostavlja celovito razvite teritorije na eni in drugi strani, za kar pa s strani Hrvaške južno od Krke v 11.–12. stoletju ni nobenih dokazov. Vse, kar lahko zagotovo trdimo za ozemlje ob spodnji Krki je, da je bilo ozemlje severno od reke v začetku 11. stoletja že trdno vključeno v imperij in je imelo nedvomno že določeno poselitev in gospodarsko strukturo, kot nam pričajo vladarske darovnice. Kaj je bilo južno od reke, je neznanka. Morda nam dokumenti za to območje danes niso znani. To bi lahko domnevali za Šentjernejsko polje, primerno za poselitev, ki je bilo morda podeljeno s kakšno danes izgubljeno darovnico, na primer Freisingu. Ta je že v 11. stoletju izpričan posestnik v tem območju, kasneje tudi južno od reke, in morda se je kolonizacija na jug začela že tedaj.⁴⁸

Dosedanja mnenja o nekdanji meji na Krki moramo tako zavrnila. Niti enega trdnega dokaza nimamo, da je Krka, ki ne predstavlja izrazite naravne ločnice, kdajkoli pomenila državno mejo. Dosti verjetneje jo je predstavljal širok neposeljen gozdni pas, ki se je raztezal južno od nje. Kot analogijo temu prostoru lahko postavimo območje meje z Ogrsko v Slovenskih Goricah med Radgono in Ptujem, kjer »o kaki stalni mejni črti ne more biti do 12. stoletja še nobenega govora, kvečjemu o mejnem pasu« (Milko Kos).⁴⁹ Natančna mejna črta je nastajala šele postopno z dejavnostjo podjetnih in organizacijsko sposobnih posameznikov z ene ali druge strani meje, ki so premogli človeški potencial (koloniste) in vojaško silo za zavarovanje svojih »projektov« (gradovi s posadkami). To pa je šele faza naslednjega obdobja.⁵⁰

V 12. stoletju so se razmere temeljito spremenile. Slavonijo in Hrvaško je leta 1091 zavzel ogrski kralj Ladislav in kmalu zatem ustanovil škofijo v Zagrebu (pred 1095). Zlasti Slavonija je bila najtesneje politično, gospodarsko in cerkveno integrirana v ogrsko državo, saj je pomenila odskočno desko za večni ogrski cilj – prodor na Jadran. S tem se je politična

⁴⁶ Vida Stare, Stanovanjska jama z Otoka pri Dobravi, ZČ 47, 1993, str. 225–249.

⁴⁷ Za dobro ilustracijo o obsežnosti gozdnih površin nekdanjega pragozdnega pasu prim. zemljevide iz 18. stoletja – Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, ur. Vincenc Rajšp, Knjiga 1, Ljubljana 1995, karte 221, 222, 233, 234, 235.

⁴⁸ Da je verjetno nemalo kraljevih darovnic 11. stoletja za Kranjsko izgubljenih oziroma neznanih dokazuje ravno primer Freisinga. Freisinški škof Egilbert je med 1024–1039 zamenjal cerkveno posest na Bavarskem s freisinškimi kanoniki za posest na Kranjskem, ki jo je kanonikom daroval cesar Henrik II.: ... *in comitatu Carniola quicquid eisdem fratribus dono et largitate bone memorie Heinrici imperatoris traditum erat* (UBK I, št. 23; Gradivo III, št. 57). Ta vladarska darovnica ni ohranjena. Morda lahko tu iščemo enega izvorov freisinške dolenske posesti. Prim. še Dušan Kos, Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka, v: Gorjanci (Dolenjski zbornik 1997), Novo mesto 1997, str. 124, 125, 129, 131; Sergij Vilfan, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain, v: Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte, hrsg. Hubert Glaser, München 1990, str. 359.

⁴⁹ Milko Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo, Časopis za zgodovino in narodopisje (=ČZN) 28, 1933, str. 145; isti, Urbarji (kot v op. 17), str. 10.

⁵⁰ Podobno situacijo imamo na meji med Avstrijo in Češko, kjer je širok pragozd načela kolonizacija visokega srednjega veka in je natančnejšo mejno črto določil šele cesar Friderik Barbarosa leta 1179. Gl. Brunner, Herzogtümer (kot v op. 32), str. 182, 187 sl.; Dopsch, Die Länder (kot v op. 33), str. 150.

konstelacija popolnoma spremenila. Slavonija je postala del Ogrske, močne sosedice, s katere vplivom je imperij na svoji jugovzhodni meji moral resno računati in s katero je redno prihajalo do konfliktov. Državna meja na Dolenjskem je zato dobila dosti večjo težo kot v prejšnjem obdobju in delila usodo celotne meje med nemško državo in Ogrsko. Vsi pomembni momenti v odnosu med državama so imeli svoj odgovarjajoči odmev tudi v tem predelu. Nov položaj odražajo tudi viri druge polovice 12. stoletja, kjer se Dolenjska v letih 1161, 1162–1164 in 1177 imenuje *Marchia Hungariae*, *Marchia Ungarica* – Ogrska marka, meja na krajina proti Ogrski.⁵¹ To območje in vzporedno širše ozemlje današnje Slovenije je ob vzponu ogrske moči pridobivalo pomen tudi kot tranzitno območje najrazličnejših komunikacij proti zahodu, od trgovine in vojska do cerkvenih povezav. Da ta perspektiva ni le gola domneva temveč politična realnost 12. stoletja, nam kaže razvoj dogodkov v 1160–ih in 1170–ih letih, ko je prišlo do shizme – dvojne volitve papeža, ki je razcepila Evropo.⁵² Ogrska je stopila v cesarju Barbarosi nasproten tabor in je ob hudih vojnih spopadih proti lombardski ligi, ki so cesarja zaposlovali v severni Italiji, in ob hkratnem nevarnem povečanju vpliva Bizanca pod cesarjem Manuelom Komnenom v sami Ogrski in Jadranu, pomenila imperiju neprijetnega sosedu na jugovzhodni meji.⁵³ V tem obdobju je bila Ogrska celo glavno torišče staufovske zunanje politike. Cesarski notar Burkhard je leta 1161, kot poroča v svojem pismu, iz Ogleja potoval po Koroškem, Kranjskem, Istri in ostalem slovenskem ozemlju do ogrske meje (*alias partes Sclavenie usque in Ungariam*), kjer je po cesarjevem naročilu zbiral vojsko in denarno pomoč ter lovil »sovražnike imperija, lažne kardinale« (pristaše papeža Aleksandra III.), ki so pogosto potovali *per marchias Ungarie*, torej preko obmejnih predelov na Dolenjskem in Štajerskem.⁵⁴

Zemljiška gospodstva ob spodnji Krki

Na ozemlju cesarstva severno od spodnje Krke so se do začetka 12. stoletja utrdile nekatere vodilne posvetne in cerkvene sile imperija, obenem pomembni zavezniki in eksponenti cesarske politike, kar je bilo dosedaj v zgodovinopisju malo opaženo. Na levem bregu Save s središčem v Rajhenburgu se je raztezalo gospodstvo Salzburga, ene najuglednejših in ekonomsko najmočnejših metropolij v državi. Salzburg je v občutljivem obmejnem območju tako ob spodnji Savi kot pri Ptujju odigral močno vojaško in kolonizatorsko vlogo. Kot lahko sklepamo iz življenjepisa nadškofa Konrada I. (1106–1147), so spopadi z Ogri potekali tudi na salzburških savskih posestih in Konrad je dal zato obnoviti grad v Rajhenbur-

⁵¹ UBK I, št. 170, 171, 173a.

⁵² O tem prelomnem obdobju vladavine cesarja Friderika Barbarose in celotnega imperija prim. Dop-sch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 141 sl., 296 sl., 355 sl.; Ferdinand Oppl, *Friedrich Barbarossa*, Darmstadt 1998, str. 68 sl., 75 sl., 85 sl., 102 sl., 106, 119 sl. Dogajanje, v katerega je bila Ogrska aktivno vpletena, je imelo zelo verjetno močan vpliv tudi na slovensko politično zgodovino. Gl. podrobno pri Andrej Komac, *Utrditev Andeških na jugovzhodu cesarstva v drugi polovici 12. stoletja* (v pripravi). Ti velepomembni dogodki evropske zgodovine v drugi polovici 12. stoletja so bili dosedaj v slovenskem zgodovinopisju popolnoma ignorirani.

⁵³ Prim. Günther Hödl, *Ungarn in der Außenpolitik Kaiser Friedrich Barbarossas*, v: *Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung*, hrsg. Evamaria Engel, Bernhard Töpfer, Weimar 1994, str. 129–140; Kristó, *Die Arpadendynastie* (kot v op. 32), str. 142 sl., 150 sl.; Engel, *The Realm* (kot v op. 32), str. 51 sl.

⁵⁴ Ferdinand Güterbock, *Le lettere del notaio imperiale Burcardo*, *Bulletino dell' Istituto storico Italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano* 61, Roma 1949, št. 1, str. 54; UBK I, št. 170; *Gradivo* IV, št. 437.

gu. Obenem je kot najmočnejši dejavnik ob meji sam imel stike in sklepal mir z ogrskimi kralji.⁵⁵

Nasproti salzburškega gospodstva so imeli na desnem bregu Save s središčem v gradu Krško svojo postojanko na sami meji cesarstva grofje Bogenski, eden najuglednejših bavarskih plemiških rodov 12. in prve polovice 13. stoletja.⁵⁶ Kljub nedvomni veliki izgubi virov se da potrditi njihovo prisotnost in dejavnost tako na Koroškem kot na Kranjskem, o čemer pričata med drugim dve darovnici stiškemu samostanu.⁵⁷ Verjetno lahko prav Bogenskim in

⁵⁵ Po poročilu Konradovega življenjepisa je bila Marka (kasnejša Štajerska) zelo opustošena zaradi pogostih ogrskih vpadov in plenjenj, ki so prizadele tamkaj naseljene Bavarce in Slovane. Konrad je v imenu tudi drugih posestnikov v Marki sklenil okrog 1127 mir z ogrskim kraljem Štefanom II. Ob ponovnih pustošenjih je 1131 z veliko vojsko v spremstvu münstrskega, regensburškega in krškega škofa ter mnogih drugih knezov prišel v Marko in ob grožnji vojaškega prodora na Ogrsko ponovno dosegel mir z novim kraljem Belo II. Zatem naj bi se, po omenjenem viru, ki je nastal okrog 1170–1177, situacija ob meji umirila in ne samo salzburške posesti, temveč celotna Marka je prišla do blagostanja, »napolnila se je z vasmí, gradovi in kmetovalci« ter se »po rodovitnosti in vsakovrstnih dobrinah ni dosti ločila od Avstrije«. Zatem je dal Konrad obnoviti ali na novo postaviti gradove v Lipnici, Ptuj in Rajhenburgu, da bi obranil Marko pred ponovnimi ogrskimi napadi (*haec tria castra super Ungaros edificavit*). Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, MGH Scriptorum 11, ed. Wilhelm Wattenbach (Stuttgart–New York 1964), str. 73–75; Gradivo IV, št. 88, 105, 109. V letu 1161 ob izbruhu šizme pa je kralj Geza II. ponudil salzburškemu nadškofu vojaško pomoč zoper cesarja, obenem pa od njega zahteval, naj kaznuje svojega ministeriala Friderika Ptujkega in druge, ki so ogrožali ogrsko ozemlje. Nadškof mu je odgovoril, da je do napadov prišlo proti njegovi volji. Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen, MGH Die Briefe der deutschen Kaiserzeit VI, ed. Günther Hödl, Peter Classen, München 1983, št. 78, 79; Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark (=UBSt) I, ed. Joseph Zahn (Graz 1975), št. 466; Gradivo IV, št. 439.

⁵⁶ Gl. Max Piendl, Die Grafen von Bogen. Genealogie, Besitz- und Herrschaftsgeschichte, Jahresbericht des historischen Vereins für Straubing und Umgebung 55, 1952, str. 25–82; 56 (1953), str. 9–88; 57 (1954), str. 25–79. Na ugled Bogenskih v bavarskem prostoru kažejo v 12. stoletju trikratne poroke s češko vladarsko hišo Přemisljov in dedno odvetništvo nad regensburško cerkvijo, ki ga je ena veja držala do 1148. Gl. še Max Piendl, Böhmen und die Grafen von Bogen, Bohemia 3, 1962, str. 137 sl. Od kod izvira bogenska posest v Krškem in drugod po Kranjskem, ni dokazano. Piendl, Die Grafen, str. 58 sl., jo povezuje prvenstveno z dediščino po grofih Weimar–Orlamünde, kar pa je malo verjetno. Večji del njihove kranjske posesti leži namreč v sklopu dediščine grofov Breško–Selških in grofice Heme, kot jo izkazujejo vladarske darovnice 11. stoletja. Vendar pa za bogensko sorodstvo z Breško–Selškimi, ki ga omenja Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27, ni nobenih dokazov. Stara posest Breško–Selških v Krškem ni prepričljiv argument za to tezo, saj so tudi Spanheimi posedovali precejšen del njihovega nekdanjega posestnega sklopa, vendar niso imeli z njimi sorodstvenih vezi. Poleg Krškega so imeli Bogenski še posesti in ministeriale v Vipavi, Dobrni, pri Predvdoru na Gorenjskem ter na Koroškem v Podkrnosu/Gurnitz, Ribnici ob Vrbskem jezeru in Khünburgu v Ziljski dolini. Gl. UBK I, št. 152 (*Ministeriales de Pogin, Bernhardus Agramus et frater eius Giselbertus de Gurniz, Pero de Kinburch, Rudolfus castellanus de Riunze, Ortolfus de Gurkeuelde*); prim. Piendl, Die Grafen, str. 58 sl.

⁵⁷ Grof Bertold I. je bil leta 1153 v Beljaku na Koroškem (UBSt I, št. 351). Leta 1155 se je nahajal pri salzburškem nadškofu v Vidmu pri Krškem v številnem spremstvu svojih ministerialov z Bavarske in Kranjske (MDC I, št. 187; Gradivo IV, št. 358). Bogenska grofica Hedvika je izpričana med 1154–56 na Gorenjskem, ko je v spremstvu ministerialov iz Vipave in Podkrnosa darovala posest pri Predvdoru in Vipavi samostanu Vetrinju (UBK I, št. 113, str. 111 sl.; MDC III (Klagenfurt 1904), št. 1377/VIII; Gradivo IV, št. 338, 339). Grof Albert III. in njegova mati Liutgarda sta bila leta 1171 na Koroškem in izstavila Vetrinju darovnico po nasvetu svojih ministerialov *de Carinthia, de Carniola et de Bauaria*. Med pričami so ministeriali iz Krškega, Vipave, Podkrnosa *et alii multi tam Karinthii, Carniolani et quam Bauarii* (MDC III, št. 1143; Gradivo IV, št. 527). Daritve samostanu v Stični s strani grofa Bertolda I. ter grofice Liutgarde s sinom Bertoldom III. so znane iz potrdilnih listin patriarha Ulrika v letih 1169 in 1178 – v drugi darovnici gre za vasi v gospodstvu Krško. Gl. Metod Mikuž, Topografija stiške zemlje, Ljubljana 1946, str. 32–33 in priloge I, II, str. 91–92; UBK I, št. 131, 141; Gradivo IV, št. 614; Milko Kos, Topografija starejše stiške posesti, GMS 18, 1937, str. 47; Jože M. Grebenc, Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, str. 15, 16, 200, 205–206; Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995, str. 71, 73. Poleg tega je iz leta 1168 znana še darovnica Liutgarde samostanu Admont, v kateri mu podarja kmetijo v vasi »pri svetem Juriju« ob reki Krki (*iuxta Gurkam fluuium in uilla que dicitur ad sanctum*

njihovim ministerialom iz Krškega pripišemo kolonizacijo Krškega polja.⁵⁸ Grofje so leta 1189 zastavili, 1202 pa z ministeriali vred dokončno prepustili Krško salzburškemu nadškofu, vendar so ga dobili nazaj v dosmrti fevd.⁵⁹ V njihovi lasti je očitno ostalo do izumrtja rodu 1242. Zatem je sledilo kratkotrajno obdobje oblasti Babenberžanov 1242–1246, nakar se je Krško vrnilo Salzburgu.⁶⁰

Na bogensko gospostvo se je na zahodu navezovala precej manjša, a za nadaljnji razvoj in ekspanzijo čez Krko zelo pomembna posest Spanheimov s središčem v Raki (nem. Arch). V začetku 12. stoletja se je ta rodbina, po rodu s Frankovskega, povzpela do izjemnega ugleda v cesarstvu. Radij aktivnosti posameznih članov je segal od magdeburške škofijske stolice in odvetništva, preko položaja regensburškega škofa, odvetništva nad Salzburgom, do funkcij koroškega vojvode (od 1123–1269) in istrskega mejnega grofa (1108–1173). Po mnenju Heinza Dopscha v tem času v državi težko najdemo družino s podobnim položajem.⁶¹

Georium). Vas so locirali ob dolensko Krko, čeprav ni znano za kateri kraj naj bi šlo (UBSt I, št. 509; UBK I, št. 132; Gradio IV, št. 497). Posest Admonta na Dolenskem, kolikor mi je znano, v kasnejših virih ni izpričana, zato se mi zdi glede na prejemnika verjetnejša lokacija na Koroškem. Dejansko se v dveh listinah vojvode Bernarda iz 1228 in 1256 s podobno formulacijo omenja darovanje posesti v vasi St. Georgen ob zgornji Krki na Koroškem krški škofiji oziroma benediktincem iz Št. Pavla – *predium sancti Georii iuxta Gurcam situm* (MDC I, št. 520); *apud sanctum Georium penes Gvrcam* (MDC IV/1 (Klagenfurt 1906), št. 2575).

⁵⁸ Za to tezo je več argumentov. Gre za rodovitno ravnino severno od Krke, verjetno že zgodaj vključeno v imperij, saj jo na jugu naravno lepo omejuje reka. Nedvomno je bila poseljena takoj, ko so se razmere ob meji zadosti ustalile. To bi lahko ob primerjavi s sosednjim salzburškim gospostvom onstran Save umestili v čas po letu 1131, ko je bil sklenjen mir z Ogrji in tudi obnovljen grad v Rajhenburgu. Grofje so imeli precej izkušenj že s kolonizacijo mejnega gozda proti Češki na svoji bavarski domeni (prim. Piendl, Böhmen (kot v op. 56), str. 142, 147 sl.). V tem času so bili njihovi ministeriali v Krškem močni in ambiciozni, na kar kaže ugled, ki so si ga pridobili na Kranjskem (gl. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27). Nedvomno jim lahko pripisujemo aktivno kolonizacijsko delo v krškem gospostvu. Celotna Krška ravan do Krke je bila vključena v bogensko deželno sodišče Krško, ki je bilo ob izumrtju grofov 1242 že celovito izoblikovano. To je razvidno iz privilegija salzburškega nadškofa ministerialom v Krškem 1246, v katerem jim podeljuje v fevd tudi *iudicium ipsius provincie* (UBK II, št. 138; Gradio V, št. 889). V času bogenskega gospostva v Krškem je bilo s strani Spanheimov že intenzivno kolonizirano ozemlje južno od Krke in vzhodno od Kostanjevice, kot bo vidno v nadaljevanju. Ta vojvodski teritorij je z juga oklenil bogensko gospostvo, ki je segalo le do Krke. Zgodnejša poselitev Krškega polja je zato logična domneva.

⁵⁹ Prva pogodba je bila 1189 sklenjena v Brežah, druga pa 1202 pri Gospe Sveti na Koroškem v prisotnosti ministerialov s Koroške in Kranjske (UBK I, št. 152; UBK II, št. 5; Gradio IV, št. 760; Gradio V, št. 12).

⁶⁰ Za vmesno andeško oblast nad Krškim, ki je bila »neopazna in kratkotrajna«, kot omenja Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27, ni nobenega tehtnega argumenta. Občasna prisotnost ministerialov iz Krškega v spremstvu mejnega grofa Henrika IV. Andeškega kaže le na ugled Krških, ki so ga v tem času uživali med kranjskim plemstvom. Pomembno pa je omeniti kratkotrajno oblast vojvode Friderika II. Babenberškega. Ta je očitno 1242 po izumrtju Bogenskih prevzel večino njihove posesti na Koroškem in Kranjskem. V babenberškem urbarju iz časa pred 1246 se namreč naštevajo številni bivši bogenski uradi in dohodki: Podkrnos/Gurnitz, Khünburg, Vipava, Krško (Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Österreichische Urbare, I. Abteilung: Landesfürstliche Urbare, 2. Band, ed. Alphons Dopsch (Wien und Leipzig 1910), str. 41 sl., 50, 52). Izdajatelj urbarja ni uspel ugotoviti skupnega izvora teh posesti in ga je večinoma iskal v dediščini po Andeško-Meranskih. Dejansko pa gre za sklop bogenskih gospostev in ministerialov (gl. op. 56). Babenberško gospostvo nad Krškim posredno dokazuje še privilegij salzburškega nadškofa ministerialom v Krškem 22. septembra leta 1246, ki omenja, da se je gospostvo pravkar vrnilo v salzburške roke (*in dominium Salzburgensis ecclesie sit nunc temporis devoluta*), kar se nedvomno nanaša na smrt avstrijskega vojvode Friderika II. 15. junija 1246 (UBK II, št. 138).

⁶¹ Dopsch, Die Länder (kot v op. 33), str. 309 sl.; gl. še Peter Štih, Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice, v: Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002, ur. Andrej Smrekar, Kostanjevica na Krki 2002, (v tisku).

Siegfried I., začetnik stranske veje Lebenau, se je že okrog leta 1130 imenoval po svoji posesti v Raki »comes Sigefridus de Arge«.⁶² Veja grofov Lebenau je imela še do izumrtja 1229 posesti v Marki (na Dolenjskem), v glavnem freisinške fevde, kar je za njimi dedovala koroška vojvodska linija.⁶³ Tudi ta pa je imela že prej svoj del v gospostvu Raka, saj je že vojvoda Herman (1161–1181) podelil tam stiškemu samostanu pet kmetij, vojvoda Bernard 1209 šentpavelskim benediktincem posest Brezovo pri Raki, ki je ležala med Savo in Krko (*situm inter duos fluvios scilicet Sowam et Gurcam*), med 1214–1220 pa Freisingu »iz očetovske dediščine« osem kmetij v Raki in nekaj v sosednjih vaseh Dolenja vas ter Ravne.⁶⁴ V Raki so domovali spanheimski ministeriali, ki se prvič pojavljajo v ustanovni listini za kostanjeviški samostan 1249.⁶⁵ To je bilo očitno središče spanheimske posesti ob meji, od koder je sledila razširitev čez Krko, kar dokazuje tudi kasnejše izoblikovanje deželskega sodišča Kostanjevica, ki je zajemalo severno od reke prav Rako z okolico.

Poleg spanheimske posesti je ležalo gospostvo freisinških škofov, državnih knezov z močno politično pozicijo. Škof Oton (1137–1158) iz družine Babenberžanov, znameniti kronist, je bil celo stric cesarja Friderika Barbarose.⁶⁶ Freising je bil ob Krki trdno zasidran že v 11. stoletju in je ob podpori svoje močne baze v Škofji Loki lahko tu zgodaj razvil stabilno fevdalno gospostvo. Verjetno gre računati z njim kot zgodnjim kolonizatorjem ozemlja onstran Krke. Na to bi kazala tudi freisinška postojanka Gutenwerd (Otok), nastala kot načrtna centralna naselbina v okljuku Krke, katere začetek lahko glede na arheološke izsledke postavljamo vsaj v 12. stoletje, če ne zgodneje.⁶⁷

Zahodno od freisinških posesti je sledilo obsežno gospostvo grofov Višnjegorskih in njihovih sorodnikov Prisov, iz enega najpomembnejših starih svobodnih plemiških rodov

⁶² Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band (926–1283), ed. Theodor Bitterauf (München 1909), št. 1726, str. 522. Heinz Dopsch ugotavlja, da se ime Siegfried tedaj pojavlja le pri eni od bavarskih plemiških družin in gre nedvomno za Spanheime, Arge–Arch pa je Raka na Dolenjskem. Grofija Lebenau se je razvila na Bavarskem med rekama Salzach in Alz, severno od Salzburga. Gl. Heinz Dopsch, Die Grafen von Lebenau, v: Das Salzfass, Heimatkundliche Zeitschrift des historischen Vereins Rupertiwinkel, Neue Folge 4, 1970, str. 33–59; isti, Die Länder (kot v op. 33), str. 311 (genealoška tabela); Štüh, Rodbina (kot v op. 61), z genealoško tabelo.

⁶³ Freisinški škof Konrad je med leti 1230–1232 podelil vojvodi Bernardu vse fevde, ki jih je dotedaj imela v Marki družina Lebenau – *feudum comitis de Livbenowe quod in Marchya tantum ab ecclesia Frisingensi habuisse dinoscitur* (MDC IV/1, št. 1996; CDAF I, št. 133; Gradivo V, št. 522). Za katere posesti je šlo, ni znano.

⁶⁴ Zato ne drži trditev Dušana Kosa, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35, da je bila Raka v drugi polovici 12. stoletja trdno v rokah Bogenskih, da so del nato dobili Andeški in šele za njimi Spanheimi. Izpričano je le, da je Stična pred 1178 dobila neko posest v Raki tudi od Bogenskih. Istočasno je bila tam že trdna posest Spanheimov, medtem ko o andeški oblasti v virih ni nobenega sledu. Daritev vojvode Hermana v Raki (pred 1181) dokazuje potrdilna listina stiških darovnic s strani patriarha Bertolda leta 1250 (UBK II, št. 170). Najnatančnejši regest te potrditve, ki omenja Hermanovo daritev *bey Arch*, se nahaja v Popisu posestnih listin stiškega samostana od 1136 do 1771 v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Gl. Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 35 in priloga VI na str. 92; Grebenc, Gospodarska ustanovitve (kot v op. 57), str. 22, 183; Mlinarič, Stiška opatija (kot v 57), str. 70 (op. 173), 96. Darovnice vojvoda Bernarda za Rako in okolico: MDC IV/1, št. 1632, 1693; UBK II, št. 7, 29; Gradivo V, št. 152, 232. Vojvoda Ulrik III. je leta 1261 podelil šest hub v Raki samostanu Studenice – AH I, št. 62, str. 205.

⁶⁵ *Veriandus de Archa* – UBK II, št. 162. Nobenih osnov ni, da bi bil potomec bogenskih ministerialov, kot pravi Dušan Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35.

⁶⁶ Kot zanimivost – danes najstarejši poznani izvod Otonovega dela Gesta Friderici je okrog leta 1170 nastal v skriptoriju samostana Stična. Gl. Günther Bernhard, Das Kloster Sittich und die Gesta Friderici. Neue Erkenntnisse zur Überlieferungsgeschichte einer Handschrift, v: Vilfanov zbornik. Pravo–zgodovina–narod, ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller, Ljubljana 1999, str. 147–162.

⁶⁷ Vinko Šribar, Vida Stare, Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi. Katalog razstave v Narodnem muzeju, Ljubljana 1981, str. 9 sl.

vzhodnoalpskega prostora, dedičev rodu svete Heme.⁶⁸ Rodbina je imela prvotni sedež na gradu Puchs na Zgornjem Štajerskem, v prvi polovici 12. stoletja pa je ena veja prenesla težišče na kranjske posesti in se začela imenovati po gradu v Višnji Gori.⁶⁹ Bratje Ditrik, Majnhalm in Henrik I. Pris so bili med 1132–1136 tudi ustanovitelji cistercijanskega samostana v Stični, nad katerim je rodbina imela dedno odvetništvo. Višek moči so Višnjegorski dosegli pod grofom Albertom, ki nastopa v dokumentih od 1160–ih let do 1209.⁷⁰ Ugled družine dokazuje tudi prisotnost Alberta in bratranca Henrika II. Prisa na Georgenbergu v Zgornji Avstriji, ko je leta 1186 zadnji iz rodu Otokarjev, vojvoda Otokar IV., testamentarno zapustil vojvodino Štajersko Leopoldu V. Babenberškemu.⁷¹ Višnjegorski so imeli svoje ministeriale razpršene širom Dolenjske, tudi ob spodnji Krki – v Kronovem, Otočcu, Hmeljniku, Prečni in Breitenauu (Zalogu pri Novem mestu).⁷² S tem so imeli ob meji močna izhodišča za kolonizacijo in vojaško zaščito.

Zasedba gospostev ob meji na Dolenjskem je bila torej precej impresivna. Ti posestniki so bili močni politični subjekti in vojaški dejavnik, s katerim je Ogrska ob meji morala resno računati, kot dokazuje omenjeni primer Salzburga.⁷³ Imeli so potrebni »človeški potencial«, ekonomsko moč za investicije in organizacijske strukture za gospodarsko izrabo obmejnega prostora. Lahko so zgradili obrambne postojanke ob meji, pripeljali svoje vojaške posadke (pogosto iz matičnih dežel), ter organizirali prihod in naselitev kolonistov. Pri tem so se lahko oprli na široko mrežo svojih posesti od Bavarske prek vzhodnoalpskih dežel do Dolenjske.⁷⁴ Najlepši primer (najbolje ohranjeni viri) je prav Freising, ki je na svoji obsežni škofjeloški posesti vzpostavil vzorčno in neverjetno učinkovito fevdalno gospodstvo, ki je kljub oddaljenosti redno komuniciralo s sedežem na Bavarskem in škofiji prinašalo gospodarske koristi. Kot nam kaže najstarejši urbarialni zapis »*Noticia bonorum de Lonka*« iz 1160, so bili tedaj okrog Škofje Loke že naseljeni tudi bavarski in koroški kolonisti.⁷⁵ Podobno sliko si nedvomno lahko predstavljamo tudi na gospodstvih ob spodnji Krki.⁷⁶

⁶⁸ Ljudmil Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, Rad JAZU 250, Zagreb 1935, str. 215–239; Heinz Dopsch, *Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft*, Carinthia I 161, 1971, str. 95–123.

⁶⁹ Prvič leta 1152 – *Meginhalmus de Wisilperc* (UBK I, št. 106; Gradivo IV, št. 312).

⁷⁰ Doslej se je kot prva Albertova omemba štela listina iz leta 1177, kjer kot priča nastopa *Albertus de Wihselberg, advocatus Sitticensis* (UBK I, št. 173a; Gradivo IV, št. 583). Vendar pa je dokument, ki govori o francoskem stavbeniku Mihaelu, graditelju samostana v Stični, ki je bil prvotno datiran v čas 1163–1184, po novem datiran v pozna 1160–ta leta (J. Höfler) oziroma med 1156–1163 (N. Golob). V njem se omenja podložnica *Alberti de Wiselberch ecclesie nostre advocati*. Glede na to lahko Albertovo aktivnost premaknemo za desetletje ali celo dve pred 1177. Gl. Janez Höfler, *Folkmandus ali Aldeprandus*. K najstarejši zgodovini cistercijanskega samostana v Stični in njegovi rokopisni zapuščini, v: »Hodil po zemlji sem naši«. Marijanu Zadnikarju ob osemdesetletnici, Ljubljana 2001, str. 123–137, zlasti 127 sl. in dodatek str. 135 (objava listine); Nataša Golob, Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: *Gesta Friderici*, ZČ 46, 1992, str. 151–163, dodatek II na str. 163 (objava); prim. Mlinarič, *Stiška opatija* (kot v op. 57), str. 65–66.

⁷¹ UBSt I, št. 677; Gradivo IV, št. 725.

⁷² Hauptmann, *Nastanek* (kot v op. 16), str. 93 sl.

⁷³ Gl. op. 55.

⁷⁴ Prim. Kos, *Začetki* (kot v op. 38), str. 174. Za Štajersko gl. Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 280 sl.

⁷⁵ Gradivo IV, št. 410.

⁷⁶ Dve Bavarski vasi (*ambo Pairsdorf*) sta se nahajali tudi na freisinški dolenjski posesti. Prvič sta omenjeni leta 1251 (CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180). Kasneje kot *Pairisdorf Superiori* (dan. Gorenja vas) in *Pairisdorf Inferiori* (dan. Dolenja vas in Šmarjeta). Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 19. V gričevju krškega gospostva sta zaselka Nemška vas (*Dewtschdorff*) in Nemška Gora (*Dewtschperg*) – Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije* (Za Kranjsko do leta 1500) I, Ljubljana 1975, str. 151; II, str. 680.

Vojaška ofenziva ali mirna kolonizacija?

Kdaj se je začela ekspanzija čez Krko? Preden nadaljujemo, je potrebno izrecno poudariti, da je popolnoma neutemeljeno govoriti o vojaški osvojitvi ozemlja med Krko in Gorjanci – o nekakšni splošni ofenzivi, oziroma fronti, ki naj bi se začela sredi 12. stoletja.⁷⁷ Za to nimamo v obstoječih virih niti najmanjšega namiga. Značilnosti pokrajine, kot smo jih prikazali zgoraj, ne omogočajo pravih vojaških operacij, in dejansko sploh nimamo dokazov, da je bilo tam kaj osvajati.⁷⁸ Precej bolj verjetna se mi zdi razlaga, da je šlo za poselitveno, kolonizatorsko ekspanzijo v »nikogaršnjo zemljo«. Vzporedno z nastajanjem kmečkih naselij v obsežnem gozdnatem pasu so nastajali tudi sedeži ministerialov – manjše utrdbe in gradovi za zavarovanje novih pridobitev pred eventuelnimi vpadi in plenjenji s hrvaške strani. V 13. stoletju jih zasledimo po vsej ravnini in obronkih Gorjancev. A do takšne razvite fevdalne agrarne pokrajine je preteklo še nekaj časa.

Pogled na zemljevid nam pokaže zanimivo geografsko sliko – serija gospostev, ki so se nizala severno od Krke, je postavila svoja močna oporišča prav na samo reko, na rečne okljuke, otoke ali breg, verjetno kot odskočne deske za kolonizacijo na jug: Spanheimi v Kostanjevici, Freising v Gutenwerdu (Otoku), Višnjegorci sedeže svojih ministerialov v Kronovem (nekoč na otoku), Otočcu in Breitenauu (Zalogu zahodno od Novega mesta).⁷⁹ Kot se zdi, lahko najzgodnejši poseg čez Krko domnevamo v Novomeški pokrajini. Tu se razteza relativno rodovitno in za poselitev vabljivo gričevje, ki se umirjeno dviga proti razvodju na jugu, in ne mokrotni ali celo zamočvirjeni gozdovi kot na ozemlju nižje ob reki. Hriboviti in gozdnati Gorjanci, ki se nadaljujejo v Kočevski Rog na zahodu, se tu najbolj zožijo, dosegajo najnižje višine (600–800 m) in omogočajo ugoden prehod v Belo krajino. Morda je šlo tu v manjšem obsegu že za redko, ekstenzivno prvotno slovensko poselitev, ki je zajela tudi območje ob velikem zavoju Krke pri Dolenjskih Toplicah.⁸⁰ Vsekakor pa je že

⁷⁷ To tezo je leta 1929 vpeljal Ljudmil Hauptmann v svoji izjemno pronicljivi razpravi o razvoju Kranjske – Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 102–104; isti, O postanku (kot v op. 38), str. 97–100. Od tedaj jo slovensko zgodovinopisje že več kot 70 let sprejema kot nesporno dejstvo, vendar menim, da je nujno potrebna revizije. Prim. Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 38), str. 258; Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 133 sl.; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja, SAZU, Ljubljana 1980, str. 140; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 218–219; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 113 sl.; Vilfan, Lage und Struktur (kot v op. 48), str. 359; Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem, Ljubljana 1994, str. 126; Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, Ljubljana 1996, str. 97.

⁷⁸ Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 113, 115, gre v svojih domnevah še najdlje, ko govori o glavnih bojih med kranjsko-koroškim plemstvom na eni in hrvaškim na drugi strani, ki naj bi ponehali najkasneje do tretje četrtine 12. stoletja, nakar se je začelo utrjevanje nove meje, ki naj bi jo osvajalci prestavili daleč v Žumberk in na Kolpo. Takšne trditve so za območje med Krko in Gorjanci brez osnove in zanje ni nobene opore v virih. V divje gozdove Gorjancev in Žumberka je bilo nemogoče mejo »prestaviti« z enkratnimi vojaškimi akcijami, in dokler je bilo ozemlje neposeljeno je niti ni bilo mogoče (ali smiselno) vojaško vzdrževati. Območje je preprosto preobsežno in geografsko prezahtevno. Zato je tudi neutemeljeno govoriti, da sta gradova Žumberk in Sicherstein daleč onstran Gorjancev nastala najkasneje do leta 1200, saj se posredno prvič omenjata šele 1265 oz. 1299 (prav tam, str. 119–120).

⁷⁹ Višnjegorski ministrali v Kronovem in Otočcu so prvič omenjeni v listini mejnega grofa Henrika IV. Andeškega iz leta 1211, a so nedvomno starejši (MDC I, št. 430; UBK II, št. 21; Gradivo V, št. 177). V dokumentu je kot priča naveden *Heinricus de Insula*, gotovo identičen ali sorodstveno povezan s Henrikom *de Werde* v listini kralja Otokarja iz 1254 (gl. op. 104). Omembe 1211 ni upošteval Milko Kos v Gradivu za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 413. Ministeriali iz Breitenaua (Zaloga) prvič nastopajo v krogu Henrika II. Prisa okrog leta 1180 oz. 1200 (UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637). O Kronovem, kjer je na rečnem otoku v 14. stoletju obstajala celo tržna naselbina, gl. Stane Granda, Srednjeveški trg Kronovo, v: Grafenauerjev zbornik, ur. Vincenc Rajšp idr., Ljubljana 1996, str. 323–330.

⁸⁰ Kos, Začetki (kot v op. 38), str. 171 sl.

Grad Mehovo (Johann W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laibach 1689)

najkasneje okrog 1162 stal globoko v tem pasu ob vznožju Gorjancev impozanten višnjegorski grad Mehovo, ki je napovedoval bodočo ekspanzijo v Belo krajino – deželo »*ultra montes*«. ⁸¹ Okrog gradu je verjetno že zgodaj potekala intenzivna kolonizacija, na kar bi kazala bližnja Koroška vas in vrsta krajevnih imen s pridevkom –vas. ⁸² Okrog leta 1215 je na primer govora o petdesetih kmetijah *sub castro Michow*, ki jih je Henrik IV. Andeški, dedič Višnjegorskih, za storjeno škodo podelil Freisingu in jih dobil nazaj v fevd. ⁸³ Morda lahko poselitev tega predela in priključitev Kranjski umestimo že v 11. ali zgodnje 12. stoletje. Cerkevni temelj teritorija je bil postavljen s pražupnijo v Šmihelu južno od kasnejšega Novega mesta, ki je bila verjetno ustanova Višnjegorskih (patronat je pripadal lastnikom gradu Mehovo). ⁸⁴ Na njeno veliko starost kaže tudi izvorno romanska arhitektura tamkajšnje cerkve. ⁸⁵

Kako pa je bilo v ostalem območju južno od Krke? Če so morda na Šentjernejskem polju že obstajala redka slovanska naselja, kot smo že omenili, so bila verjetno brez težav vključena v obstoječa zemljiška gospostva. ⁸⁶ Izredna gostota poselitve pa kaže na izpeljano načrtno fevdalno kolonizacijo, ki je potekala iz smeri oporišč na reki – Kostanjevice, Gutenwerda (Otoka) in ostalih. Podobno situacijo imamo v tem času tudi v nekaterih drugih, prvotno s Slovenci zelo redko poseljenih gozdnatih ravninah – npr. na Dravskem in Sorškem polju – ki so jih dokončno kolonizirali šele pod vodstvom fevdalnih gospodov v visokem srednjem veku (Spanheimi, Salzburg, Freising). ⁸⁷ Za najmočnejše izhodišče prodora proti Gorjancem lahko nedvomno smatramo Kostanjevico – grad in bližnjo meščansko naselbino. Že samo ime »*Landestrost*« – zaupanje, vera, prepričanje, pogum, hrabrenje, varnost, jamstvo oziroma zaščitnik dežele ⁸⁸ – ni brez globljega pomena. Izkazuje po eni strani ambicije in po drugi samozavest koroških vojvod ob državni meji, na robu dežele Kranjske, kjer so si utirali svoj dinastični teritorij. Na pomen te postojanke v politiki Spanheimov kaže dejstvo, da je Kostanjevica sredi 13. stoletja sodila med šest najpomembnejših gradov rodbine – *castra capitalia*. ⁸⁹ Ustanovitvi Kostanjevice lahko kot analogijo postavljamo zelo lep primer s Štajerske, natančneje iz Pittenske marke. Tam so ministeriali štajerskega mejnega grofa Otokarja III. iz rodu Stubenberških okrog 1160 na ogrskem obmejnem ozemlju postavili grad z imenom »*Landesehre*« – slava dežele (kasneje Landsee, madž. Lanzasér na Gradiščanskem), ki je služil razkazovanju moči mejnega grofa na ogrski meji. ⁹⁰ Kostanjevica prvič stopi pred nas v zgodovinskih virih leta 1220. Tega leta namreč v listini vojvode Bernarda, izdani v Ljubljani, kot priča nastopa župnik iz Kostanjevice – *plebanus de Landestrost*. ⁹¹ Ta sicer suho-

⁸¹ V listini Henrika I. Prisa se okrog 1162 prvič pojavi kot priča *Hartwic de Micho*. MDC III, št. 1041; Gradivo IV, št. 451; prim. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 29 sl.; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 125 sl.; Štih, Goriški grofje (kot v op. 77), str. 125 sl.

⁸² Kos, Začetki (kot v op. 38), str. 172–174.

⁸³ UBK II, št. 30; CDAF I, št. 126; Gradivo V, št. 245.

⁸⁴ Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 37.

⁸⁵ Marijan Zadnikar, Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982, str. 238.

⁸⁶ Vas Groblje bi z imenom kazala na navezavo na antične ostaline, ki so arheološko dokumentirane. Najdeni so bili ostanki term kot dela večje rimske vile in nekropola pri Ostrogu (Arheološka najdišča (kot v op. 42), str. 221–222). Naselje je morda precej staro, vendar se prvič omenja leta 1249 v posesti vojvode Bernarda Spanheima, ki ga je v ustanovni listini podaril kostanjeviškemu samostanu. UBK II, št. 162; Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 38, 42.

⁸⁷ Prim. Gospodarska in Družbena zgodovina I (kot v op. 10), str. 75–76.

⁸⁸ Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig ⁸1906, str. 272.

⁸⁹ MDC IV/1, št. 2627.

⁹⁰ Sredi 13. stoletja ga je ogrski kralj celo pridobil nazaj in od tedaj dalje je bil ogrski. Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 263, 290, 296.

⁹¹ MDC IV/1, št. 1816; UBK II, št. 35; Gradivo V, št. 311.

parna notica nam pove veliko. Šlo je za župnika plansko ustanovljene naselbine s skrbno izbranim propagandnim imenom, v kateri je bil že sedež župnije (ne le podružnična cerkev) kot cerkveno središče širšega območja.⁹² Ni šlo za starejše agrarno naselje, temveč novo meščansko naselbino (urbani tloris), ki je kmalu zatem potrjena tudi v pisnih virih (1249 *apud Landestro forum nostrum*).⁹³ Župna cerkev je stala v Kostanjevici, zato lahko upravičeno domnevamo, da je to pomenilo že izoblikovano novo centralno naselbino – vojaško, cerkveno in trgovsko središče novopridobljenega teritorija. To nam posredno dokazujejo tudi prepričljivo datirani novci, ki so bili kovani v Kostanjevici okrog leta 1215 z napisom CIVITAS LADESTRO.⁹⁴ Spanheimi so že tedaj svojemu oporišču priznavali status mesta – *civitas*, torej je bilo mnogostransko razvito.⁹⁵ Ustanovitev takega centralnega kraja pa predpostavlja tudi določeno agrarno zaledje, ki je glede na položaj Kostanjevice lahko ležalo le južno od Krke. Od tod je potekala kolonizacija Šentjernejskega polja in hribovja Gorjancev oziroma Žumberka za njim. Na tak razvoj kaže oblika kostanjeviškega deželskega sodišča, ki je zajemalo območje spanheimske Rake severno od Krke in preko Kostanjevice pokrivalo ravnino južno od reke ter pobočje do slemena Gorjancev.⁹⁶ Po ravnini in ugodnih legah v gričevju so bili razporejeni sedeži ministerialov: v Raki, Ostrogu, Studeni (*Chaltenprune*, vzhodno od mesta), v kostanjeviški trdnjavi (Stari grad nad Podbočjem), najkasneje leta 1265 pa je že stal grad Žumberk (*Sicherberg*) daleč v žumberških gozdovih.⁹⁷ Vojvoda Bernard je trdno vključitev novega teritorija v svoj dominij pospešil leta 1234 še z enim velikopoteznim korakom – ustanovitvijo cistercijskega samostana Kostanjevice, postojanke reda, ki je slovel po svojih »menadžerskih« sposobnostih kot agrarni kolonizator. V listini, s katero je 1249 ponovno dotiral samostan, mu je vojvoda podaril celih 141 hub v vaseh na Šentjernejskem polju ter v hribovju Gorjancev in Žumberka.⁹⁸ Kot priče v doku-

⁹² Prim. Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*, Kostanjevica na Krki 1987, str. 116.

⁹³ UBK II, št. 162.

⁹⁴ Egon Baumgartner, *Ljubljanska kovnica v 13. stoletju*, GMS 15, 1934, str. 97.

⁹⁵ Nedvomno je zgolj zaradi slučajne neohranjenosti virov urbana Kostanjevica kot *forum* v pisnem viru prvič dokazana šele 1249 (gl. op. 93). Novce z napisom CIVITAS moramo smatrati za resen dokaz o zgodnejšem obstoju kostanjeviškega mesta. Oba termina, *civitas* in *forum*, v tem času označujeta neagrarno, meščansko naselbino s posebnim pravom in se v pisnih virih pogosto izmenjujoče uporabljata za isto naselje. Bernard Spanheim na primer o svojem glavnem vojvodskem mestu Št. Vid na Koroškem govori leta 1209 kot *apud sanctum Vitum in foro nostro*, 1224 in *civitate sancti Viti*, 1236 spet in *foro sancti Viti* itd. (MDC IV/1, št. 1632, 1881, 2116). Podobno je bilo z Ljubljano, ki jo Bernard v dveh listinah iz istega leta 1243 označuje enkrat *civitas* drugič *forum*. Gradivo za zgodovino Ljubljane (=GZL) I, ur. Božo Otorepec (Ljubljana 1956), št. 1; GZL VII (Ljubljana 1962), št. 1. O tej problematiki prim. Vasilij Melik, *Mesto (civitas) na Slovenskem*, ZČ 26, 1972, str. 299–316.

⁹⁶ Območje Rake je še v 16. stoletju sodilo h gospostvu Kostanjevica, kot kažejo urbarji. Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 39. O obsegu deželskega sodišča gl. zemljevid v isti, *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*, Kostanjevica na Krki 1970, str. 6.

⁹⁷ *Henricus de Ostrog* je naveden kot priča v listini, s katero je spanheimski vitez Wolfker iz Rake 1266 podaril posest kostanjeviškemu samostanu (UBK II, št. 363). *Weriandus de Chaltenprune et Wolfgerus et Mainhardus fratres ejus ministeriales nostri* prvič nastopajo v listini 1252, v kateri vojvoda Bernard potrjuje njihovo zamenjavo posesti s samostanom (UBK II, št. 198). Izjemno pomemben rod ministerialov Kostanjeviških prvič nastopi 1228 (UBK II, št. 61; MDC I, št. 520; Gradivo V, št. 489). *Engelbero de Sicherberg* se prvič pojavi v krogu vojvode Ulrika III. leta 1265 (UBK II, št. 355). Prim. Kos, *Med gradom in mestom* (kot v op. 21), str. 25 sl.; isti, *Gradovi* (kot v op. 48), str. 115 sl., 120. O identičnosti kostanjeviške trdnjave s Starim Gradom nad Podbočjem gl. Katja Predovnik, *Grofje Celjski ob spodnji Krki: Pleterski opečni tlak in problem lokacije trdnjave Kostanjevica*, v: *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje. Stara tema – nova spoznanja*, ur. Rolanda Fugger-Germadnik, Celje 1999, str. 312 sl.

⁹⁸ UBK II, št. 162; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 92), str. 127 sl., 135 sl.; isti, *Topografija* (kot v op. 41), str. 38 sl.

mentu nastopajo številni plemiči iz širšega območja ob spodnji Krki: iz Mokronoga, Rake, Krškega, Kostanjevice, Prežeka, Breitenaua (Zaloga), kot tudi župnika dveh novih župnij na ozemlju južno od Krke – Šentjerneja ter Sv. Križa (v današnjem Podbočju vzhodno od Kostanjevice). V tem času je bila poselitev in trdna vključitev širšega teritorija južno od reke v Kranjsko oziroma imperij že v vseh pogledih, tudi cerkvenem, izvršeno dejstvo. Na sodelovanje cistercijanov v poseljevanju hribovja Žumberka in vojaško-obrambni vidik integracije novega ozemlja lepo kaže še en zanimiv dokument, datiran z letom 1232 (ali 1252?). V njem je vojvoda Bernard kostanjeviškemu samostanu podelil vas Osredok pri Preseki visoko v Gorjancih z bližnjo vzpetino in izrecnim dovoljenjem, da si samostan na njej po potrebi postavi leseno ali kamnito utrdbo (*in supra memorato monticulo castrum sive fortalicium ligneum sive lapideum construere et edificare possunt*).⁹⁹

Podoben prodor kot na ozemlju Spanheimov je bil v istem času izpeljan tudi zahodno iz oporišč grofov Višnjegorskih. V zadnji četrtini 12. stoletja je že stal na obronkih Gorjancev globoko na jugu, podobno kot Mehovo, grad s pomenljivim imenom Prežek – *Prisekke*, *Prisekh*.¹⁰⁰ Z uglednim imenom po sami rodbini ustanoviteljev – Prisih, veji Višnjegorskih, mu je bila verjetno podeljena simbolna in propagandna vloga prednje izpostave v obmejni »nikogaršnji zemlji«.¹⁰¹ Istočasno s Prežekom se v virih pojavi v bližini, verjetno na enem od strmih vrhov predgorja, še ena višnjegorska utrdba, Hohenau,¹⁰² leta 1228 pa prvič višnjegorska ministeriala v Mokrem Polju sredi ravnine.¹⁰³ Freisinški škofiji je bilo očitno ob tako mogočnih konkurentih z leve in desne območje aktivnega delovanja zelo omejeno. Če je morda že zgodaj posedovala ozemlje tudi na desnem bregu Krke, kot bi lahko domnevali, ji je bilo to do začetka 13. stoletja že odtujeno.¹⁰⁴ Tako je lahko pridobila obsežnejšo

⁹⁹ Dokument je domnevno falsifikat iz 15. stoletja, vendar njegova enkratna in zelo specifična vsebina nedvomno dokazuje interes samostana, da si obrambno utrdi svoje pridobitve v Gorjancih. ARS, Kronološka serija listin, pod letom 1235; MDC IV/1, št. 2475; AH I, št. 52, str. 175; prim. Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 50 sl.

¹⁰⁰ V listini, datirani v dveh variantah – okrog 1180 in okrog 1200 – kot priča v spremstvu Henrika II. Prisa in njegove družine prvič nastopa *Albertus de Priseche*. UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 122–123. Nad današnjim dvorcem Prežek, ki stoji v dolini, sta bili odkriti dve lokaciji s srednjeveškimi ostalinami – na griču takoj za dvorcem in dvesto metrov više na grebenu Camberk (505 m). Za podatke se zahvaljujem arheologu dr. Janezu Dularju. Prim. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 51–52.

¹⁰¹ Dušan Kos neutemeljeno govori o izumrtju Prisov okoli leta 1200 ter da so jih na Kranjskem že v zadnji četrtini 12. stoletja nadomestili Višnjegorski (Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 122–123). Henrik Pris (II. ali III.) je bil z Albertom Višnjegorskim prisoten pri Henriku Andeškem na Gorenjskem (verjetno v Kamniku) še 1207 in se zadnjič omenja šele leta 1211 v Slovenj Gradcu (MDC IV/1, št. 1597; MDC I, št. 430; UBK II, št. 12, 21; Gradivo V, št. 124, 177). Torej lahko računamo z dejavnostjo Prisov na Kranjskem še vsaj do 1211.

¹⁰² UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 21–22; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 124. Točna lokacija za sedaj ni znana. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 28, 53, ga postavlja na točko Gradec nad Mihovim in Prežekom, vendar pa so bile tam najdene le ostaline iz pozne bronaste dobe in poznoantična cerkev. Za podatke zahvala kolegu dr. Draganu Božiču.

¹⁰³ UBK II, št. 57, 59; Gradivo V, št. 486, 487; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 125.

¹⁰⁴ Dušan Kos domneva, da naj bi bilo veliko ozemlje na obeh straneh Krke in do Gorjancev, kjer so nastali sedeži ministerialov v Gutenwerdu, Mokrem Polju, Hohenauu, Prežeku, Otočcu, Breitenauu (Zalogu) in Reutenbergu (Čretežu), stara freisinška posest, ki so jo že v 12. stoletju imeli v fevdu Višnjegorski, nato Andeški in Babenberžani. Pas od Krke do vznožja Gorjancev naj bi bil tako že v 12. stoletju freisinška last. Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 124, 125, 129, 131; prim. Vilfan, Lage und Struktur (kot v op. 48), str. 359. Ta hipoteza je vabljiva, vendar nima trdne opore v virih. Kos se sklicuje na listino, s katero je češki kralj Otakar leta 1254 podelil Freisingu zaradi nastale škode v vojni z Ogri vse zgoraj naštete ministeriale, ki jih je pridobil ob ženitvi z Margareto Babenberško (eno od dedinj bivšega dominija Andeških in Višnjegorskih

posest sredi Šentjernejske ravnine le z nakupom – od Otona Mokronoškega pred 1215.¹⁰⁵ Večina njene ostale posesti južno od Krke je bila v prvi polovici 13. stoletja omejena v glavnem na neposredno bližino reke – Struga, brod v Breški vasi, trg Gutenwerd.¹⁰⁶ Na nemoč Freisinga na Dolenjskem kaže dejstvo, da je verjetno že v 12. stoletju predal cel dominij na obeh straneh reke v fevd Višnjegorskim, po izumrtju moške linije okrog 1209 Zofiji Višnjegorski oziroma njenemu soprogu Henriku Andeškemu, ter 1229 avstrijskim vojvodom Babenberžanom.¹⁰⁷ Poseg takšnih »velesil« vzhodnoalpskega območja, kot so bili poleg Andeških in Spanheimov Babenberžani, na ozemlje ob spodnji Krki, posredno dokazuje njegov izjemen strateški in ekonomski pomen.

Kdaj je bilo ozemlje južno od Krke priključeno imperiju?

Poskusimo sedaj natančneje časovno opredeliti poselitev in politično integracijo ravnine in gričevja med Krko ter Gorjanci. Za to imamo nekaj opornih točk. Zelo zgovorno se mi zdi dejstvo, da nobena od vasi ali kmetij, darovanih stišskemu samostanu v 12. stoletju, ki jih navajajo listine oglejskega patriarha v letih 1136, 1145, 1152, 1169, 1178 in 1250, vzhodno od Novega mesta ne presega meje na Krki.¹⁰⁸ Najzgodnejša stiška pridobitev onkraj Krke je morda v Koroški vasi pri Mehovem (*in loco qui dicitur Carnotum*), darovana 1152, vendar je lociranje sporno.¹⁰⁹ Nizvodno se reki najbolj približa 1145 darovana posest v Naklem pri Kostanjevici, na levem bregu, kateri v darovnici sledijo tri kmetije *iuxta fluvium Gurkae*.¹¹⁰ Če je ta identifikacija kraja pravilna, se je kolonizirano ozemlje že dotikalo Krke

na Kranjskem po smrti zadnjega Babenberžana Friderika II. leta 1246). Za vse poimensko naštete ministeriale je izrecno povedano, da so prej pripadali Albertu Višnjegorskemu in Prisu (*qui fuerint de familia et de domo quondam nobilis comitis Albrehti de Weihselberch et nobilis viri dicti Preis*). Ni pa niti z besedo nakazano kakšno nekdanje freisinško lastništvo (UBK II, št. 205, 206; CDAF I, št. 170, 171). S Kosovo tezo se ne ujema tudi dejstvo, da je Freising v začetku 13. stoletja kupil obsežno posest pod gradom Prežek sredi ozemlja, ki naj bi bilo njegova stara domena, dana v fevd (gl. op. 105). Kaj je bil dejanski fresinški fevd, ki so ga posedovali Višnjegorski, Andeški in Babenberžani, pa izvemo iz listine 1251, ko je vse imensko naštete posesti Freisingu vrnil vojvoda Bernard Spanheim, ki jih je protipravno zasedel (gl. op. 106).

¹⁰⁵ Škof Oton je kupil od Mokronoških 60 hub, ki so ležale pri vasi Loka na Šentjernejskem polju in delno pri vasi Slape severno od Krke – *LX heubas sitas in Marchia in uilla que dicitur Zlab et in alia uilla que dicitur Lonca, citra aquam Gurk sub castro Orishek ...* (UBK II, št. 30; CDAF I, št. 126; Gradivo V, št. 245; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 5–6, 19–23. Blaznik brez podrobnejše argumentacije datira to transakcijo v leta 1192–1197. Tako se kot eden od možnih kolonizatorjev Šentjernejskega polja pojavi še rodbina Mokronoških, morda svobodnega rodu ali pa kot ministeriali Spanheimov, kar bi lažje razložilo njihovo dejavnost v tem prostoru (prim. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 31). Milko Kos je bil mnenja, da gre pri omembi gradu *Orishek* za napačno zapisani *Prishek* (Prežek), kar je povsem verjetno in sprejemljivo (Gradivo za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 483).

¹⁰⁶ Te lokacije se omenjajo kot del protipravno zasedene posesti (vsa ostala je ležala severno od Krke), ki jo je koroški vojvoda Bernard Spanheim leta 1251 vrnil Freisingu. CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 6, 19–23.

¹⁰⁷ UBK II, št. 19, 64, 180; CDAF I, št. 129, 157; Gradivo V, št. 157, 501; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 7 sl.

¹⁰⁸ UBK I, št. 79, 97, 106, 131, 141; UBK II, št. 170; Gradivo IV, št. 130, 211, 312, 614; Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 38 sl.; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 27 sl.; Grebenc, Gospodarska ustanovitve (kot v op. 57), str. 11 sl., 181 sl., 198 sl., 202 sl., 210 sl., 213 sl.; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 48 sl., 60 sl., 69 sl., 96 sl.

¹⁰⁹ UBK I, št. 106; Gradivo IV, št. 312. Prim. Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 46; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 31; Grebenc, Gospodarska ustanovitve (kot v op. 57), str. 13, 212; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 62.

¹¹⁰ UBK I, št. 97; Gradivo IV, št. 211; Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 44; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 28–29; Grebenc, Gospodarska ustanovitve (kot v op. 57), str. 12–13, 217; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 60–61.

južno od Krakovskega gozda. Stiške darovnice omogočajo domnevo, da območje proti Gorjancem večji del 12. stoletja še ni bilo intenzivno poseljeno, oziroma ni imelo trdne gospodarske strukture, ki bi omogočala darovanje zaključenih vasi – za razliko od darovnic kostanjeviškemu samostanu od 1249 dalje. V začetku 13. stoletja je slika že precej drugačna. V prostoru južno od Krke zasledimo močno aktivnost, morda celo že zaključen proces integracije. Na izpostavljenih točkah v Gorjancih – na Prežeku, Hohenau in kostanjeviškem gradu, kot tudi v ravnini v Mokrem Polju tedaj že domujejo ministeriali.¹¹¹ Sredi ravnine že obstojajo vasi – na primer Loka. Vse območje je intenzivno posestno razdrobljeno in razmejeno, na kar kaže omenjena posest Mokronoških sredi šentjernejske ravnine in obsežen gozd pri Kostanjevici, podarjen 1249 tamkajšnjemu samostanu, ki je bil nekoč last rodbine Pris (torej pred 1211).¹¹² Zanimivo in zgovorno sliko nudijo izsledki umetnostne zgodovine, ki kažejo v ravnini in gričevju južno od Krke izredno gostoto romanskih cerkva.¹¹³ To dokazuje močno cerkveno aktivnost, ki se je nedvomno navezovala na vzporedno poseljevanje ozemlja. Nepričakovan in izviren dokaz o teh aktivnostih je prineslo odkritje pečata pičenskega škofa Popona v oltarni menzi cerkve sv. Martina v Velikih Malencah pri Čatežu, nedvomno iz časa posvetitve oltarja oziroma nove cerkve. Ta cerkev je bila podružnica župnije sv. Križ v Podbočju, kar dokazuje še večjo starost tamkajšnje župnijske cerkve.¹¹⁴ Datacijo nam omogočajo omembe pičenskega škofa – Popon iz koroške rodbine Albeck je bil kot vikar oglejskega patriarha dejaven od 1180 dalje, v letih 1181, 1182, 1191 in 1200 je celo izkazan v stiškem samostanu, kjer je posvečeval oltarje.¹¹⁵ Med 1214 in 1220 pa je bil prisoten na Dolenjskem v družbi vojvode Bernarda, ko je ta daroval kmetije v svojem gospostvu Raka Freisingu.¹¹⁶ Na enem teh obiskov je očitno posvetil cerkev v Velikih Malencah.

Za obdobje najbolj intenzivne kolonizacije južno od Krke bi lahko označili drugo polovico 12. stoletja. Domnevamo lahko, da je mir, sklenjen z Ogrsko leta 1131, ki je po poročilu življenjepisa salzburškega nadškofa Konrada iz 1170–77 omogočil živahno kolonizacijo na ozemlju Štajerske, tako da »se je cela Marka napolnila z vasmi, gradovi in kmetovalci«, ustvaril podobne pogoje tudi na Dolenjskem.¹¹⁷ Tudi načrtno ustanovitev meščanske nasel-

¹¹¹ Češki kralj Otokar v listini iz 1254 našteva ministeriale, med njimi s Prežeka in Mokrega Polja, ki so bili nekoč last *comitis Albrehti de Weisselberch et nobilis viri dicti Preis* (gl. op. 104). Oba se zadnjič kot živa omenjata v zgodovinskih virih 1209 oz. 1211, torej sodijo ti zelo verjetno še v 12. stoletje (gl. op. 101).

¹¹² *Item nemus iuxta monasterium ipsum situm, quod fuit nobilis viri nomine Pris*. UBK II, št. 162, str. 127. O posesti Mokronoških gl. op. 105.

¹¹³ Začnejo se že v Dragi pri Beli Cerkvi na levem bregu in nadaljujejo južno od reke v Gutenwerdu, Čadražah, Polhovici, D. Gradišču, Mokrem Polju, D. Stari vasi, Šentjakobu, Sp. Ržišču, ter vzhodno od Kostanjevice v Frlugi, Gradcu, V. Malencah in Šentviški Gori nad Čatežem. Zadnikar, Romanika (kot v op. 85), str. 210, 214, 218, 227, 247 264, 265, 267, 272, 273, 276, 295, 315, 561 (zemljevida na str. 195, 277); prim. Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.

¹¹⁴ Cerkev v V. Malencah je bila v novem veku podružnica župnije Čatež, ki je bila tudi sama še v 15. stoletju filiala župnije sv. Križ v Podbočju. Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 237–238; prim. Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.; Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 38.

¹¹⁵ Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 67. Popon se kot pičenski škof v virih omenja v velikem časovnem razponu od 1180–1231, zato Miklavčič meni, da gre za dva škofa z istim imenom (Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.). Gl. Gradivo IV, št. 707, 736; Gradivo V, št. 22, 232, 307; MDC III, št. 1385. Zadnjič nastopa v krogu patriarha leta 1231 (Gradivo V, št. 545). Gl. še genealoško tabelo XI v prilogi MDC IV/2 (Klagenfurt 1906).

¹¹⁶ MDC IV/1, št. 1693; CDAF I, št. 127; Gradivo V, št. 232.

¹¹⁷ Gl. op. 55. Tudi podroben študij kolonizacije srednje Štajerske je potrdil, da je bilo težišče krčenja in poseljevanja obmejnega ozemlja v 12. stoletju. Gl. Fritz Posch nazadnje v razpravi *Die Leistungen der Steiermark im Kampf gegen Ungarn, v: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*, hrsg. Othmar Pickl, Graz 1992, zlasti str. 82 sl.

bine Kostanjevice kot žarišča ekspanzije zelo verjetno sodi že v čas koroškega vojvode Hermana (pred leto 1181). Naselbina je okrog 1215 oziroma 1220 že uveljavljena, vendar je zelo dejavni vojvoda Bernard nastopil svojo vladavino šele leta 1202, zato bi ustanovitev in uspešen razcvet Kostanjevice težko umestili v kratko obdobje po tem letu. Dotedaj je bil vojvoda njegov bolehn in do 1191 mladoletni brat Ulrik II., katerega aktivnosti v virih skorajda ni zaslediti. Najbolj logična domneva je, da je oporišče nastalo v času predhodnikov, verjetno njenega očeta Hermana (1161–1181), katerega posest je izkazana v bližnji Raki.¹¹⁸ Plansko zasnovan centralni kraj kot upravno, cerkveno in – po logiki družbene nuje – tržno središče, je bil sestavni del načrtne kolonizacije in integracije novih območij. Najlepši primer za to imamo na bližnjem Štajerskem, kjer so ambiciozni in neverjetno sposobni mejni grofje Otokarji že sredi 12. stoletja imeli v kolonizacijskem območju v srednjem delu dežele več meščanskih naselbin (Gradec, Hartberg, Fischau, Maribor).¹¹⁹ Tudi Spanheimi so na Koroškem že v 12. stoletju posedovali več urbanih središč – Velikovec, Celovec, Št. Vid.¹²⁰ Skoraj samoumeven se zdi sklep, da so imeli podobne centralne kraje že tedaj tudi na svojih kranjskih gospostvih, ki so imela prvovrsten strateški in prometni položaj – v Ljubljani in Kostanjevici. Žal pa o tem nimamo trdnega dokaza v ohranjenih virih.

Kot dokončni *terminus ante quem* za poselitev in integracijo teritorija južno od Krke v imperij bi lahko vzeli letnico 1228. Tega leta je bila namreč kot privatna osvojitve Višnjegorskih tudi cerkveno priključena oglejskemu patriarhatu že dežela »onstran hribovja« – Bela krajina. Tedaj se je v Črnomlju v krogu patriarha Bertolda pri tem pravnem dejanju nahajala cela množica dolenskega plemstva, ki je verjetno prej aktivno sodelovala s svojim fevdnim gospodom pri osvajanju province. Med njimi so bili tudi ministeriali iz Mokrega Polja, Prežeka in Hohenaua – iz območja, ki je bilo očitno že trdno del Kranjske.¹²¹

Zgoraj skiciran razvoj se lepo ujema s sliko o celotni zahodni ogrski meji od Donave do Mure in Drave, kot nam jo posredujejo viri 12. in 13. stoletja. Približni mejni črti med imperijem in Ogrsko, ki se je stabilizirala po vojnah 11. stoletja in v primeru ugodnih naravnih barier potekala po rekah in hribovjih, je na ogrski strani sledil obsežen, več deset kilometrov globok neposeljen pas gozdov in močvirij, nekakšen »vakuum«. Ta pas so le na redkih mestih sekale glavne prometnice, ki so jih v globini ogrskega ozemlja zapirale močne dodatne utrdbe nasipov, jarkov in palisad ter stari komitatni gradovi – Moson, Sopron, Vasvár, na smeri proti Ptujju tudi Varaždin. To je bil takoimenovani *gyepű* sistem.¹²² Kot je videti, so se ogrski vladarji sprva malo brigali za gospodarsko izkoriščanje in nadzor mejne pustote. Šele sredi 12. stoletja imamo prve vesti o obrambnih stražnih naselbinah (»strelci«),

¹¹⁸ Gl. August Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, I. Band, Klagenfurt 1928, str. 319 sl.; Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 332 sl.

¹¹⁹ UBSt I, št. 499, 546. Iz teh virov je jasno razvidno, da je šlo za neagrarne – meščanske naselbine, imenovane *forum*, s prebivalci *forenses*, ki so živeli po posebnem pravu – *ius forense*. Nedvomno gre Otokarjem pripisati tudi ustanovitev mesta Maribora. V listini Otokarja IV., izdani v Mariboru okrog 1190, kot priča nastopa Ditrik *de oppido superiori*. Ker je Maribor načrtno ustanovljen centralni kraj (tloris, ime), je nedvomno mišljen zgornji del že obstoječe neagrarne naselbine, ki je kmalu zatem tudi dejansko potrjena. V viru iz let 1202–1220 nastopata kot priči meščan – *Wolfhart civis* in kožar – *Gotschalch pellifex*, leta 1209 pa v Mariboru kot že oblikovanem meščanskem naselju biva in listini vojvoda Leopold VI. Babenberški (*in foro nostro Marhpurch*). Gl. Gradivo za zgodovino Maribora (=GZM) I, ur. Jože Mlinarič, Maribor 1975, št. 27, 43, 47; Gradivo IV, št. 779; V, št. 44, 154.

¹²⁰ Gl. MDC III, št. 521, 838, 839, 1412, 1481; MDC IV/1, št. 1575, 1632.

¹²¹ UBK II, št. 59; Gradivo V, št. 486.

¹²² Prim. Vjekoslav Klaić, »Indagines« i »portae« u hrvatskoj i Slavoniji, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Nove serije sv. VII, 1903/4, str. 1–9.

medtem ko organiziranja zemljiških gospodstev ogrskega plemstva v tem pasu tedaj še ni zaslediti.¹²³ Z nemške strani pa je prodor v neposeljeno mejno območje nastopil že precej zgodneje v 12. stoletju pod vodstvom ambicioznih in podjetnih velikašev, ki so postavljali gradove in kolonizirali pokrajino. Glede na svoj položaj in »argumente moči« so si lahko z večjim ali manjšim uspehom pridobitve zavarovali in ohranili, pri čemer verjetno ni manjkalo spopadov. Tako se je pas mejne pustote ožil in dejansko postajal vse bolj prava mejna črta.¹²⁴ Prav tak razvoj imamo tudi v območju Slovenskih Goric, kjer je redka poselitev s strani nemške države posegla že do začetka 12. stoletja daleč v gričevje do približne linije Radgona–Ptuj, kot nam dokazujejo listine Spanheimov – istih, ki so se izkazali kot najprodnarnejši tudi ob spodnji Krki.¹²⁵ Nestabilnost mejnega pasu je jasno izražena v enem od teh dokumentov iz let 1106–1124, kjer je rečeno, da so bili kraji opustošeni in spremenjeni v pustinjo zaradi pogostih sovražnih (ogrskih) vpadov.¹²⁶ V nadaljevanju 12. stoletja pa so nemški obmejni plemiči ohranili in utrdili svoje teritorije ter celo izvedli ekspanzijo na ogrsko ozemlje. Močni salzburški ministerial Friderik III. Ptujski je ob izteku 12. ali v začetku 13. stoletja zasedel obsežen del ogrske obmejne pustote vzhodno od Ptuja do Ormoža, za katero je izrecno rečeno, da je bila »pusta in neobljudena« – *vacua et inhabitata*.¹²⁷ Tu je pri Veliki Nedelji naselil nemški viteški red, ki je bil kot cerkvena in hkrati vojaška institucija lahko dober garant obrambe in gospodarske integracije območja. V nadaljnjih desetletjih je bilo območje intenzivno kolonizirano in tako trajno priključeno Štajerski oziroma imperiju.

V kolikšni meri je v teku poseljevanja ozemlja preko Krke na Dolenjskem v 12. stoletju prihajalo do podobnih spopadov in eventuelnih plenilnih vpadov s hrvaške strani, nimamo nobenih vesti, vendar o tem skoraj ni dvoma. Ob pogostih hudih napetostih med imperijem in Ogrsko, ki jih v 12. stoletju ni manjkalo, so ogrske vojske vpadale tako v Avstrijo kot na Štajersko – nedvomno iz Slavonije tudi na Kranjsko. O tem nam da slutiti že omenjena situacija na salzburških posestih ob Savi, saj je bil Rajhenburg eden od salzburških gradov, postavljenih »*super Ungaros*«. ¹²⁸ Konec stoletja je bila iniciativa, kot v območju Ptuja, že v rokah nemških mejašev. To nam posreduje edini, a zato toliko bolj slikovit dokument, ki priča o

¹²³ Eden najzgodnejših poznanih ukrepov ogrskega vladarja v mejni pustoti je bil leta 1183 ustanovitev cistercijskega samostana sv. Gotharda v Monoštru s strani kralja Bele III. Samostanu je bilo ob ustanovitvi podeljeno tudi obsežno obmejno ozemlje – kasnejše gospodstvo gradu Dobra (Neuhaus) na Gradiščanskem, takoj za današnjo slovensko državno mejo. Franc Kovačič, *Gradivo za prekmursko zgodovino*, ČZN 21, 1926, str. 1; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 150; *Gradivo V*, št. 901.

¹²⁴ Prim. Max Weltin, *Der Kampf um das westungarische Grenzgebiet – das heutige Burgenland*, v: Dopsch, *Die Lander* (kot v op. 33), str. 262 sl.; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 144 sl.

¹²⁵ MDC III, št. 500, 539, 574, 608; *Gradivo III*, št. 408; IV, št. 22, 71, 82. Prim. Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 145; Štih, *Salzburg, Ptuj* (kot v op. 13), str. 535. V dokumentu iz let 1106–1124 se omenja vrsta vasi Spanheimov, med njimi Negova in naselja v bližini Radgone. Radgona na otoku sredi Mure je bila verjetno prednja vojaška izpostava koloniziranega ozemlja. Prvič se izrecno omenja v virih 1182 kot središče zemljiškega urada štajerskih vojvod, dedičev tamkajšnjih posesti Spanheimov (UBSt I, št. 620; *Gradivo IV*, št. 659). Morda bi lahko ugotovili kakšne vzporednice med nastankom in razvojem Radgone in Kostanjevice kot najbolj izpostavljenih oporišč Spanheimov ob meji.

¹²⁶ ... *et loca iam dicta crebra hostium irruptione devastata et in solitudine maximam fuerant ex parte redacta*. MDC III, št. 539; *Gradivo IV*, št. 22.

¹²⁷ ... *cum predictam terram memorandus pater noster de manibus Vngarorum eripiens, licet uacuum adhuc et inhabitatum primo sue subivgavit potestati* ... UBSt II (Graz 1879), št. 203; *Gradivo V*, št. 370; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 146, 149; isti, *Urbarji* (kot v op. 17), str. 12; Štih, *Salzburg, Ptuj* (kot v op. 13), str. 541 sl.

¹²⁸ Gl. op. 55.

obmejnih bojih med Kranjsko in Slavonijo.¹²⁹ Iz njega je razvidno, da je grof Albert Višnjegorski proti koncu vladavine ogrskega kralja Bele III. (1173–1196) iz svojega gradu Mehovo pogosto vpadal v obmejne predele Slavonije in pobijal, plenil, ropal ter požigal, pri čemer je verjetno zlasti močno trpela tedaj še ogrska Bela krajina.¹³⁰ Po kraljevem naročilu je župan goriške županije Štefan, prednik rodu Baboničev, z močno vojaško silo napadel Albertovo ozemlje, ga v bitki popolnoma potolkel ter opustošil Mehovo in celotno gospostvo (*antefato Mihoua nec non dominio et possessionibus penitus in favillam redactis*). Albert je bil celo prisiljen prositi kralja za mir in priseči, da ne bo nadalje več ogrožal ogrskega ozemlja. Po smrti kralja Bele III. pa je na ogrskem prišlo do hudih dinastičnih bojov med pretendentoma za prestol, Emerikom in Andrejem, ki so najsrdejeje potekali prav v mejnih predelih Slavonije in s prekinitvami trajali od 1196–1204.¹³¹ To je bil izjemno ugoden trenutek za prisvojitvev ogrskega obmejnega ozemlja in v ta čas najverjetneje sodita tako dokončna zasedba Bele krajine s strani Višnjegorskih kot ozemlja pri Ormožu s strani Ptujskih.¹³² Bela krajina je zatem v kratkem času doživela oblikovanje zemljiških gospostev, doseljevanje kranjskega plemstva in kolonizacijo.¹³³ Henrik Andeški, dedič posesti grofov Višnjegorskih, je leta 1228 podelil stiškemu samostanu dve kmetiji *ultra montem citra Hungariam* – onstran gora, tostran Ogrske – kar se zelo verjetno nanaša na osvojeno Belo krajino, ki je sedaj na Kolpi mejila z »Ogrsko«.¹³⁴ Istega leta je bila celotna pokrajina tudi cerkveno priključena oglejskemu patriarhatu oziroma nemški državi.¹³⁵ Upravičeno smemo sklepati, da je bilo tedaj ozemlje »tostran gora«, med Krko in slemen Gorjancev, že trdno v okviru Kranjske.

Prva desetletja 13. stoletja so bila očitno obdobje, ko je meja med cesarstvom in Ogrsko dobivala trdne obrise. Z zadnjimi opaznejšimi vojaškimi osvojitvami, zlasti pa z aktivnim krčenjem in kolonizacijo pridobljena območja so bila postopno upravno, gospodarsko in cerkveno vključena v teritorije na eni ali drugi strani meje. Odločilen pri tem je bil občutek pripadnosti obmejnih zemljiških gospodov eni ali drugi »deželi« oziroma deželnemu knezu (kralju), kar je seveda determiniralo pripadnost podložnega kmečkega prebivalstva. Pri natančnejšem razmejevanju pristojnosti, ki je ob takem razvoju postalo nujno, pa so bistveno vlogo imeli obmejni gradovi. Šele trdne vojaške postojanke so dokončno opredeljevale potek demarkacijske črte – državne meje. Takšen razvoj in probleme, ki so se ob tem pojavljali, zelo lepo ilustrira sporazum, ki sta ga v štajerskem Gradcu 6. junija 1225 sklenila

¹²⁹ Gre za takoimenovani Emericianum – listino ogrskega kralja Emerika iz let 1202–1204 (CD II, št. 332; Gradivo IV, št. 921). Listina je v sedanji obliki falsifikat, ohranjen kot transsumpt v kasnejšem prepisu. Vendar pa je dotična vsebina nesporno verodostojna in prevzeta iz avtentične Emerikove listine, kot je prepričljivo pokazal Ludwig von Thallóczy, *Die Geschichte der Grafen von Blagay*, Wien 1898, str. 4 sl., 13 sl.; prim. Hauptmann, O postanku (kot v op. 38), str. 98 sl.

¹³⁰ Gl. moja izvajanja v Kosi, Templarji (kot v op. 38), str. 19 sl. (enako v ZČ 48, 1994, str. 163 sl.).

¹³¹ Alfons Huber, *Studien zur Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden*, Archiv für österreichische Geschichte 65, Wien 1884, str. 156–163; Vjekoslav Klaić, O hercegu Andriji (1197–1204), Rad JAZU 136, Zagreb 1898, str. 200–222. Z listino kralja Andreja II. iz leta 1209 so bile na primer zagorskemu županu Vratislavu potrjene posesti ob meji z imperijem, ki jih je izgubil ali so bile uničene po ukazu Emerika v času vojne: ... *quando etiam inter nos et bone memorie fratrem nostrum Hemericum regem discordia uertebatur, ob piissimam susceptionem et fidele seruitium, quod nobis exhibuit, iacturam non modicam tam domus sue combuste quam rerum ceterarum precepto dicti fratris nostri tunc regis passus fuisset* ... Šlo je za posesti v Zagorju in tudi ob spodnji Bregani. CD III, št. 76.

¹³² Gl. op. 127.

¹³³ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 219 sl., 230 sl., 425 sl. Celotno cerkveno upravo v Beli krajini pa je leta 1268 vojvoda Ulrik III. Spanheim, dedič gospostva Višnjegorskih in Andeških, daroval nemškemu viteškemu redu. AH I, št. 11, str. 27.

¹³⁴ UBK II, št. 56; Gradivo V, št. 483.

¹³⁵ Gl. op. 121.

avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. ter ogrski kralj Andrej II.¹³⁶ Posamezni členi sporazuma so določali na primer vračanje okupiranih ozemelj, dokazovanje legalne pridobitve zemljišč, izpolnjevanje dolžnosti podložnikov do legalnega zemljiškega gospoda, plačevanje desetnin od obdelovalnih tal, pravico do postavljanja mlinov na mejnih rekah in vprašanja postavljanja gradov ob meji.¹³⁷ Do podobnih sporazumov je, zlasti po zaključku vojnih spopadov, prihajalo tudi kasneje. V bratislavskem miru, ki je bil sklenjen julija 1271 po vojni kralja Otokarja Premisla z ogrskim kraljem Štefanom V., se izrecno omenja tudi meja Kranjske proti Slavoniji. V zelo obsežnem tekstu mirovnega sporazuma je bilo govora o vrnitvi številnih ogrskih obmejnih gradov, ki so jih zasedli pristaši kralja Otokarja, o ponovni vzpostavitvi mej, kot so veljale do smrti kralja Bele IV. (†1270) in o reševanju manjših obmejnih spornih zadev, za katere so bili za posamezne dežele določeni pooblaščenici pogajalci. Za mejo Kranjske s Slavonijo sta bila pooblaščenca Otokarjev kranjski glavar, tedaj Ulrik von Dürenholz, in z druge strani ban Slavonije Joakim.¹³⁸

V zvezi z ozemljem ob spodnji Krki je potrebno opozoriti še na en problem, ki je begal slovenske zgodovinarje. Konec 13. stoletja je namreč najmočnejša slavonska velikaška rodbina Baboničev posedovala vrsto vasi na Kranjskem v pasu med Krko in Gorjanci in celo na levem bregu reke, ki jih je v več darovnicah podelila kostanjeviškemu samostanu.¹³⁹ Te posesti so nekateri zgodovinarji interpretirali kot lastnino hrvaškega plemstva na nekdanjem hrvaškem ozemlju, ki se je ohranila v njihovih rokah še do tega časa.¹⁴⁰ To je popolnoma izključeno. V 12. in 13. stoletju, do teh darovnic, nimamo v virih niti najmanjše sledi o hrvaški posesti med Krko in Gorjanci in prejkone ni nikdar obstajala. Nimamo je niti za Belo krajino onstran gora – za resnično nekdanje hrvaško ozemlje – ki je bila dosti bližje sedežem hrvaškega plemstva, zlasti Baboničev, in bi lažje pričakovali ohranitev starih vezi. Kot smo videli, so razmeram ob meji v 12. stoletju dajali pečat vojaški spopadi in v končni fazi ekspanzija, kolonizacija in integracija novih območij proti Ogrski v cesarstvo. V tem procesu je imelo bistveno vlogo ambiciozno in bojovito nemško obmejno plemstvo, tradicionalno izkušeno v »veščinah«, ki jih je zahtevalo vsakodnevno življenje ob meji. Spomnimo se, kako je sam ogrski kralj 1161 prosil salzburškega nadškofa, naj ukroti Friderika Ptujskega, ki je

¹³⁶ Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich IV/2, Ergänzende Quellen 1195–1287, ed. Oskar v. Mitis, Heide Dienst, Christian Lackner, Wien–München 1997, št. 1099; Heide Dienst, Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. von Österreich und Steier und König Andreas II. von Ungarn, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (=MIOG) 90, 1982, str. 1–49 (objava dokumenta na str. 47); kratek regist v Gradivo V, št. 419, vendar brez omembe členov glede mejnih vprašanj.

¹³⁷ Dienst, Zum Grazer Vertrag (kot v op. 136), str. 29 sl.

¹³⁸ ... circa confina Karinthie, Carniole et Marchie ex parte regis Vngarie banus totius Sclauonie, ex parte nostra capitaneus Karinthie, Carniole et Marchie deputabuntur. Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V, ed. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Praha 1981, št. 636, 637, str. 247 sl. Obdobje Otokarjevega osvajanja Kranjske 1270–71, ki je potekalo ob vzporednih spopadih z Ogrsko, v slovenskem zgodovinsko opisju še ni bilo podrobneje orisano. V dogajanje in konspiracije z Ogrsko so bili aktivno vključeni izvoljeni oglejski patriarh Filip Spanheim, ki se je boril za svojo kranjsko dediščino, ter zlasti Nikolaj s štajerskega Lemberga in Viljem Svibenski, ki so vsi izrecno omenjeni v bratislavskem miru. Ogrski kralj se je moral zavezati, da Nikolaju in Viljemu, ki sta pribežala k njemu, ne bo nudil več zaščite in podpore. V teku spopadov so Otokarjevi pristaši zasedli nekatera obmejna območja Slavonije – grad župana Farkaša v Zagorju in ozemlje ob kranjski meji, kjer so celo zgradili grad Samobor (CD VI (Zagreb 1909), št. 86). Ogrski kralj Ladislav je 1272 gospostvo Samobor skupaj z mestom za velike zasluge podelil prebeglemu Nikolaju Lemberškemu, ki mu je Otokar na štajerskem oplenil vse posesti in ga izgnal (CD V, št. 84, str. 639).

¹³⁹ AH I, št. 21, 25, str. 47, 62; Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 55 sl.

¹⁴⁰ Gl. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 7; Božo Otorepec, Stari Grad pri Novem mestu in njegovi lastniki, Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990, str. 61; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 38; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 128.

plenil ogrsko ozemlje,¹⁴¹ ali pa na plenilne vpade Alberta Višnjegorskega iz gradu Mehovo v Slavonijo. Ali je sploh mogoče v takšnih specifičnih razmerah domnevati, da bi iz neznanih razlogov tolerirali znotraj svojih teritorijev posest sovražnih velikašev z one strani državne meje. Odgovor je vsekakor negativen. Realpolitika vsakdanjega življenja v srednjem veku je bila dosti bolj brezobzirna – zemljiška posest je pomenila moč, oblast, okoli pridobivanja posesti z vsemi sredstvi se je vse vrtelo. To nam dokazujejo nešteti primeri uzurpacij cerkvenega premoženja, s čimer so mnogi odličniki pogosto tvegali celo ekskomunikacijo. Zelo vprašljivo je tudi, ali lahko slavonskemu plemstvu v 11.–12. stoletju pripisujemo že v tolikšni meri razvito ekonomsko in organizacijsko strukturo, da bi lahko v svoja gospostva vključevalo – in ob vseh turbulentah celo dlje časa vzdrževalo – posesti, ki so bile od Slavonije ločeno z obsežnim gozdnatim hribovjem. Poznavanje razmer ob vsej zahodni ogrski meji nam govori nasprotno. Obdobju medsebojnih pustošenj je sledilo obdobje prosperitete – kolonizacije, gradnje, v katerem je imelo absolutno iniciativo nemško plemstvo. Celó do take mere, da je uspelo prodreti v ogrsko upravno in ekonomsko strukturo obmejnih komitatov. Ogrski vladarji so od srede 12. stoletja namreč vabili in v svojem pasu ob meji s ciljem kolonizacije, organizacije zemljiških gospostev in obrambe podeljevali posesti plemstvu iz cesarstva. Tako so nastajali celo primeri dvojnih vazalov – ogrske krone in knezov imperija.¹⁴² Ni pa mi znan niti en obraten primer, da bi ogrsko (ali slavonsko) plemstvo v tem času kakorkoli posedovalo zemljišča znotraj imperija.

Štefan iz rodu Baboničev se je konec 12. stoletja srdito spopadel z Višnjegorskimi in opustošil gospostvo Mehovo. Ob tem je obstoj njegove posesti globoko v območju kranjskih velikašev nemogoč. K takemu mnenju napeljujejo tudi konkretni argumenti. Za mnoge od lokacij, ki so konec 13. stoletja v celoti ali delno v posesti Baboničev, lahko ugotovimo prej že lastništvo kranjskih gospodov. V darovnici iz 1295 je Štefan III. Babonić, ban Slavonije, med drugim podelil kostanjeviški cisterci vas Črmošnjice ležečo prav pod mehovskim gradom – *sub castro dicto Meichau*. V tej vasi je pred tem že imel posest Ulrik s Prežeka iz rodu višnjegorskih ministerialov.¹⁴³ Druge s strani Baboničev darovane posesti so bile v vaseh Slatnik (vzhodno od Novega mesta – 1322 tu izkazana tudi posest plemičev z Mehovega),¹⁴⁴ Struga ob Krki (že 1251 dokazana kot freisinška),¹⁴⁵ Groblje na Šenjernejskem polju (1249 tu posest Spanheimov, darovana Kostanjevici),¹⁴⁶ Karlče pri Kostanjevici,¹⁴⁷ Stankovo nad Velikimi Malencami,¹⁴⁸ severno od Krke pa v Zburah (že 1291 tu izkazana posest Freisinga)¹⁴⁹ in Radovlji pri Klevevžu. Leta 1300 je ban Štefan podelil Kostanjevici še desetine od posesti v vaseh Zbure, Groblje, Struga in Sela pri Orehku (vzhodno od Novega mesta).¹⁵⁰ Te desetine so imeli dotedaj v zastavi od Baboničev gradiščani s Starega Gradu nad Otočcem, zato so nekateri zgodovinarji sklepali celo na baboniško lastništvo oziroma izvor gradu.¹⁵¹

¹⁴¹ Gl. op. 55.

¹⁴² Prim. Weltin, *Der Kampf* (kot v op. 124), str. 264 sl.; Dienst, *Zum Grazer Vertrag* (kot v op. 136), str. 29, 31.

¹⁴³ Leta 1264 je v *Sherczenicz iuxta Maichou* podelil osem kmetij Stični. UBK II, št. 339; Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 58.

¹⁴⁴ Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 68.

¹⁴⁵ CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180; Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 6, 21, 60.

¹⁴⁶ UBK II, št. 162

¹⁴⁷ Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 58.

¹⁴⁸ Tu je že 1288 Radoslav Babonić daroval svojo lastnino Kostanjevici – Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 56, 59.

¹⁴⁹ Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 20, 33.

¹⁵⁰ AH I, št. 21, str. 47; Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 59–60.

Vendar pa se ta omenja že 1251 kot freisinški,¹⁵² kar se ujema z bližnjo staro freisinško posestjo pri Beli Cerkvi, medtem ko so bili prvi znani gradiščani od 1300 dalje Čreteški, star rod višnjegorskih ministerialov. Kot smo videli, je bila kranjska posest Baboničev razpršena in pogosto v istih naseljih pomešana z drugimi posestniki. Zato je neutemeljeno iskati sto ali dvesto let starejši izvor te posesti kot ostanka nekdanjega hrvaškega ozemlja, še zlasti, ker njen del leži celo na levem bregu Krke. Baboniči so verjetno do nje prišli na enega od običajnih načinov (nakup, dota ipd.), ki pa iz virov ni več razviden. Nenazadnje so bili konec 13. stoletja sorodstveno povezani z Goriškimi grofi, tedaj vodilnim velikaškim rodom v Marki in Beli krajini, kmalu zatem pa je veja rodbine celo prestopila med kranjsko plemstvo.¹⁵³ Tudi s kostanjeviškim samostanom so bili v zelo dobrih odnosih, kot kažejo omenjene darovnice, in so v njem že 1269 hranili svoje družinske privilegije.¹⁵⁴

Na osnovi dosedanjega izvajanja bi lahko v procesu poseljevanja in integracije ozemlja južno od spodnje Krke h Kranjski ločili več časovnih oziroma teritorialnih faz:

1. Poselitev Novomeške pokrajine od zavoja reke Krke pri Soteski do gričevja in gozdov vzhodno od Novega mesta, ki se je verjetno začela že v 11. stoletju. Glavna oporna točka je leta 1162 prva (posredna) omemba gradu Mehovo na skrajnem jugu tega območja, na meji z (ogrsko) Belo krajino. To fazo prostorsko v grobem zarisuje obseg kasnejšega deželskega sodišča Mehovo. Glavna sila v tem prostoru so grofje Višnjegorski s svojimi ministeriali.

2. Na integracijo zgornjega območja se navezuje vojaška osvojitve Bele krajine onstran hribovja, ki je bila izpeljana konec 12. ali v začetku 13. stoletja. Dokončno jo potrjuje cerkvena priključitev pokrajine Ogleju leta 1228. Da je šlo za »privatno« osvojitve, najverjetneje grofov Višnjegorskih, ki je imela poseben status zunaj Kranjske, je bilo jasno še leta 1277, ko je Rudolf Habsburški podelil provinco v zastavo Goriškemu grofom.¹⁵⁵

¹⁵¹ Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 38; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 128, neargumentirano trdi, da so bili graditelji hrvaški plemiči, da je bil grad v 13. stoletju v rokah Baboničev oziroma leta 1300 v posesti bana Štefana III. Listina iz 1300 ne omogoča nikakršnega sklepanja na neposredno povezavo Baboničev s Starim Gradom oziroma njegovimi gradiščani. Prim. Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 61.

¹⁵² Koroški vojvoda Bernard je 1251 Freisingu vrnil med drugimi posestmi, ki so večinoma ležale severno od Krke, tudi *Altenburch*, kar bi bil prav lahko bližnji Stari Grad (gl. op. 106). Otorepec to možnost izpodbija in domneva, da gre za napako v ediciji listine, kjer bi moralo stati *Altendorf* – po njegovem bližnja Stara vas pri Škocjanu, kjer naj bi se fresinška posest tudi kasneje omenjala (Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 60). Vendar pa je *Altendorf* freisinških urbarjev iz let okrog 1306 in 1318 dejansko Gorenja Stara vas pri Loki južno od Krke, precej stran od sklopa posesti v listini 1251 (Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Viri za zgodovino Slovencev IV, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, SAZU, Ljubljana 1963, str. 175, 217). Zato Otorepčev argument ni utemeljen in obstaja velika možnost, da gre za prvo omembo Starega Gradu, čeprav freisinškega lastništva kasneje ne zasledimo več.

¹⁵³ Milko Kos, Odnosaji med goriškim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku, Vjesnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 19, 1917, str. 3 sl.; Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 62.

¹⁵⁴ CD V (Zagreb 1907), št. 977.

¹⁵⁵ Kralj Rudolf je grofu Albertu Goriškemu za 600 mark srebra zastavil grad Mehovo s trgov v Črnomlju in vsem pripadajočim, kar je pomenilo celotno provinco Belo krajino (*castrum Michowe cum foro ad ipsum pertinente nomine Zermenli ac aliis attinentiis suis*). V posebni klavzuli pa je bilo določeno, da bo kralj grofu povrnil zastavno vsoto, če bo ta v teku časa lahko dokazal, da je grad Mehovo s pripadajočim njegov (*si processu temporis dictum castrum probare potuerit, esse suum, ad solutionem predictarum marcarum nichilominus nos teneri*). Rudolf torej ni bil prepričan, ali Bela krajina sodi v sklop ostalega dominija Kranjske, ki je prišel po padcu Otokarja pod kraljevo pristojnost. Zakaj in kako naj bi goriški grof skušal dokazati svoje lastništvo nad Mehovim, ni jasno. Morda so imeli Goriški že neke starejše pravice do tega gospostva, ki nam niso znane. AH I, št. 66, str. 239. Prim. Štih, Goriški grofje (kot v op. 77), ki pa omenjene klavzule ne omenja; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 223.

3. Prvenstveno pod vodstvom Spanheimov in njihovih ministerialov poselitev obsežne ravnine od Krke do vznožja Gorjancev (širše območje Šenjernejskega polja), območja Kostanjevice in gričevja vzhodno od nje. Časovna opora za datacijo so omembe višnjegorskih gradov Prežeka in Hohenaua na jugozahodu tega teritorija (konec 12. stoletja), urbane naselbine Kostanjevice (1220), ministerialov kostanjeviških (1228, s sedežem na Starem Gradu nad Podbočjem) ter posvetitev cerkve v Velikih Malencah (pred 1231). Ta proces je imel težišče v 12. stoletju in je morda potekal bolj ali manj vzporedno s sosednjo Novomeško pokrajino. Obseg tega območja približno kaže ozemlje kasnejšega deželskega sodišča Kostanjevica.

Na zavest o zgodnji priključitvi in močni integriranosti območij med Krko in Gorjanci h Kranjski do druge polovice 13. stoletja, kaže formulacija v listini iz 1274. Ko je češki kralj Otokar kot dedič zadnjega spanheimskega vojvode Ulrika III. od oglejskega patriarha terjal vse pravice, ki jih je imel njegov predhodnik od Ogleja v fevdu, je bila ena od terjatev tudi *iudicia a Craymperch usque ad Haltenprunnen* – javna oblast nad Kranjsko in Marko, ki je segala od Karavank do potoka Studene (*Kaltenprunn*) vzhodno od Kostanjevice.¹⁵⁶ Kranjska se je torej formalno zaključila tik Kostanjevice in območje jugovzhodno od mesta proti Bregani vanjo (še) ni zajeto. Tam namreč Krka, umaknjena pod hribovje na južni rob rodovitnega Krškega polja, z obsežnimi gozdovi, ki jo spremljajo ob levem bregu (Krakovski gozd), predstavlja dosti izrazitejšo naravno mejo kot zahodnejše in je očitno formalno-pravno (teoretično) pomenila starejšo mejo javne oblasti kranjskega mejnega grofa. Tudi hribovje Žumberka onstran razvodja na jugu, ki je bilo verjetno šele v teku intenzivne kolonizacije, ni zajeto. Takemu mnenju pritrjuje še en dokument – testament zadnjega Spanheima, izvoljenega salzburškega nadškofa Filipa iz leta 1279. V njem sta med obsežno posestjo Spanheimov na Kranjskem naštetu tudi gradova Žumberk in Gračeno, vendar s pristavkom, da se ne ve, ali sodita k imperiju ali ne – *Item Sycherberch et Gretschin, utrum hoc ad imperium pertineat an non nescimus*.¹⁵⁷ Ta zveza jasno kaže, da sta imeli območji obeh gradov še vedno nek poseben status neodvisno od ostalega posestnega sklopa Spanheimov na Kranjskem (*dominium Carniole*), s katerim je po Otokarjevem padcu razpolagal vladar. To lahko razumemo kot indic, da je šlo za »privatno prisvojitve« oziroma kolonizacijski prodor Spanheimov, in sicer kasneje kot v ravninskem ozemlju zahodno od Kostanjevice, ki je že bilo trdno del Kranjske in s tem imperija.

4. Ozemlje Gračena bi lahko smatrali kot eno od faz širitve Kranjske. Leta 1279 v virih prvič omenjena utrdba ob meji s Slavonijo je stala v gričevju nad krajem z zgovornim imenom Podgračeno ob Savi, jugovzhodno od Čateža.¹⁵⁸ Omenja jo tudi seznam kranjskih posesti koroškega vojvode iz leta 1311, ki navaja med ostalim *Gratse der turn ouf der mark untz ouf di Briganie gehort ze dem lande ze Chernden* – stolp Gračeno v Marki z ozemljem do Bregane, ki je bilo podložno koroškemu vojvodi Henrikmu, gospodu Kranjske.¹⁵⁹ Gre za gričevnat teritorij med spodnjo Krko in državno mejo na rečici Bregani, ki je kasneje tvoril

¹⁵⁶ MDC V, ed. Herman Wiessner (Klagenfurt 1956), št. 151.

¹⁵⁷ MDC V, št. 392.

¹⁵⁸ Njeno pravo lokacijo je ugotovil šele Milko Kos, Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku, ZČ XIX–XX, 1965–1966, str. 139 sl. Dotedaj je prevladovalo mnenje, kateremu se je pridružil tudi Hauptmann, da je utrdba stala na mestu Starega Gradu nad Podbočjem (Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 50). Vendar pa gre na tistem mestu nedvomno za lokacijo kostanjeviške trdnjave (gl. Predovnik v op. 97).

¹⁵⁹ MDC VIII, št. 47; Das älteste Tiroler Kanzleiregister 1308–1315, ed. Alois Zauner, FRA II/78, Wien 1967, št. 172, str. 181; Alphons Dopsch, Ein Verzeichnis des Besitzes der Herzoge von Kärnten in Krain und der Mark (von 1311), MIOG 22, 1901, str. 455–462.

zaokroženo gospostvo.¹⁶⁰ Kdaj je bila trdnjava zgrajena ali prišla v roke Spanheimom, se natančneje ne da ugotoviti. Vendar viri iz let 1251 in 1254 dokazujejo, da je oblast vojvode Ulrika III. proti Slavoniji že sredi 13. stoletja segala do Bregane, ki je bila kot meja priznana tudi z ogrske strani, torej so Spanheimi do tedaj že priključili ta košček današnje Slovenije.¹⁶¹ Utrdba Gračeno je zanimiva še z enega drugega vidika. Edina od ostalih omenjenih gradov južno od Krke (Landestrost, Hohenau, Preisekk, Sicherberg, Sicherstein) nima nemškega, temveč le ime slovanskega izvora, kar bi lahko kazalo, da je niso ustanovili s kranjske (»nemške«) strani. Morda je šlo za starejšo hrvaško obmejno utrdbo, ki so jo Spanheimi zavzeli pred sredo 13. stoletja in utrdili novo mejo na Bregani. K temu mnenju napeljuje tudi dejstvo, da je zagrebška škofija še v 14. stoletju štela zaključeno območje Gračena kot *districtus Grachan* v okvir svoje dieceze, kot bomo videli kasneje.¹⁶²

5. Peto območje oziroma fazo ekspanzije Kranjske pomeni kolonizacija in politična integracija obsežnega hribovja Žumberka. Gonilna sila so bili ministeriali Spanheimov iz Kostanjevice oziroma njihove veje, ki so se naselile na novih gradovih Žumberk (Sicherberg) in Sicherstein.¹⁶³ Grad Žumberk daleč onstran slemena Gorjancev se prvič posredno omenja leta 1265,¹⁶⁴ Sicherstein pa šele 1299.¹⁶⁵ Ker je vprašanje drugega gradu zelo pomembno za nadaljnjo razpravo, se bomo kasneje ustavili pri vprašanju njegove problematične lokacije. Kolonizacija Žumberka se je začela že zgodaj v 13. stoletju in je bila sredi stoletja v polnem teku, tako da je bilo lahko leta 1249 kostanjeviškemu samostanu že podarjenih več kot 50 kmetij v žumberških vaseh.¹⁶⁶ Kako intenziven je bil proces kolonizacije in kolikšno ozemlje,

¹⁶⁰ Utrdbo Gračeno so imeli od srede 14. stoletja do izumrtja rodu 1456 od deželnih knezov v zastavi grofje Celjski (gl. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 19). Večkrat se omenja kot *herrschaft Gratschach* in je bilo sedež deželskega sodišča za območje od spodnje Krke do državne meje na Bregani. Do 15. stoletja je v okviru gospostva nastal nov grad Mokrice. Celjski grofje so Mokrice podeljevali v fevd vključno z nižjim sodstvom, medtem ko je višje sodstvo ostalo na Gračenu. 1464 pa je cesar Friderik III. prenesel še višje sodstvo na Mokrice, ki so tako prevzele nekdanjo funkcijo Gračena. Stara utrdba se od konca 15. stoletja ne omenja več in je očitno propadla. Zelo verjetno lahko nekdanji obseg gospostva Gračena enačimo z ozemljem novoveškega deželskega sodišča Mokrice, ki je segalo na zahod do Pirošice. Kaj je nekdanjega Gračeno, je razvidno iz fevdne podelitve gradu Mokrice s pripadajočim, ki ga je grof Ulrik II. Celjski leta 1455 podelil Sigmundu Sebiacherju. Kot kraji, ki sodijo pod Mokrice, oziroma *die vormallen in unser urbar gen Grattschon gehortt haben*, so naštet: Nova vas, Rajec, Perišče, Brezje, Bogovo selo, Ponikve, Laze, Koritno, Velika in Mala Dolina, Cirknik, Sobenja vas ter Globočice. Fevdna knjiga grofov Celjskih 1436–1456, ARS, rokopis I 3r, fol. 23'; Hauptmann, v: Erläuterungen (kot v op. 16), str. 480.

¹⁶¹ CD IV, št. 382; UBK II, št. 207. Gl. podrobneje na str. 90.

¹⁶² Gl. spodaj str. 84 sl. Položaj Gračena bi lahko primerjali z gradom Borl ob vnožju Haloz nad Dravo, prednjo ogrsko postojanko v mejnem pasu pred Ptujem. Grad je pred sredo 13. stoletja prišel v roke gospodom Ptujskim in kasneje *de facto* postal del Štajerske, čeprav so ga Madžari še 1337 terjali nazaj in trdili, da stoji na ogrskem ozemlju (... *de castro Anchenstain in partibus Hungarie sito, in ungarico Bornyl dicto*). Objava dokumenta pri Josef Lampel, Die Landesgrenze von 1254, Archiv für österreichische Geschichte 71, priloga 30, str. 445. Prim. Milko Kos, Meja proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju, v: Poetovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici, Maribor 1969, str. 88; Štih, Salzburg, Ptuj (kot v op. 13), str. 542; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 61.

¹⁶³ Gl. Andrej Komac, Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju, v: Vekov tek (kot v op. 61), (v tisku).

¹⁶⁴ UBK II, št. 355. Za mnenje, da je nastal najkasneje do leta 1200, kot pravi Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 120, ni pravih osnov. Težko bi verjeli, da se strateško tako izpostavljena utrdba ne bi več kot pol stoletja do 1265 omenjala niti enkrat v mnogih ohranjenih listinah Spanheimov. Verjetno je bila zgrajena kasneje, ko je intenzivna kolonizacija že zajemala ozemlje onstran hribovja Gorjancev.

¹⁶⁵ Kot priča v listini se 1299 prvič omenja *Otte von Sicherstain*. GZL II (Ljubljana 1957), št. 1.

¹⁶⁶ Prim. Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 43.

kjer se je oblikovala nova meja imperija, je bilo v njegovem teku poseljeno, nam kažeta urbarja gospostev Žumberk (1498) in Sicherstein (1507).¹⁶⁷ K pridobljenemu teritoriju je sodilo tudi širše območje današnjega kraja Vivodina (nem. *Herzogtum*).

Vivodina

Slovenskim zgodovinarjem dolgo ni bila popolnoma jasna vsebina imena Vivodina.¹⁶⁸ Vendar so viri z začetka 16. stoletja popolnoma jasni – Vivodina je kraj, območje (*platz und ort; erd(s)trich; grundt*), ki je ležalo poleg gospodstva Žumberk.¹⁶⁹ Gre za gričevnato pokrajino med Žumberkom na severu, Belo krajino na zahodu in Kolpo na jugu, ki je nekdaj tvorila zaključeno zemljiško gospodstvo, natančneje – zemljiški urad. Danes sodi pod Hrvaško, dejansko nepoznano pa je dejstvo, da je bila cel pozni srednji vek do 16. stoletja del Kranjske. To jasno izpričuje pismo kranjskih deželno knežjih upraviteljev iz leta 1540 – »Vivodina, ki je bila pred časom posest avstrijskih knezov« (*Hertzogthumb so vor zeiten des hauss Ossterreich aigenthumb gwesst ...*).¹⁷⁰ Nekdanje širše pokrajinsko ime se je do danes zožilo le na ime vasi Vivodina sredi območja. Kaj je Vivodina zajemala v preteklosti, nam dokazuje nekaj dokumentov 15. stoletja, zlasti pa hrvaški urbarji, davčni popisi in listine 16. in 17. stoletja. Kot je znano iz listine celjskih grofov iz leta 1428, sta vasi Brašljevec in Kašt že ležali v Beli krajini (*in der Mettlik*), torej izven območja Vivodine.¹⁷¹ Zahodna meja gospodstevine je zelo verjetno vseskozi potekala po potoku Kamenica, ki je v 16. stoletju pomenil mejo deželskega sodišča Metlika.¹⁷² Posredno nam približen obseg gospodstva nakazuje v listini iz leta 1444 omemba vivodinske župnije in njenih podružničnih cerkva, ki so bile v upravi kostanjeviške opatije in potom nje pod oglejskim patriarhatom: sv. Miklavža v Obrežu ob Kolpi (*zu sand Nichlan ... capellen zu Obbris*), sv. Lovrenca (v vasi Vivodina, današnji sedež župnije), sv. Janeza (morda sv. Ivan nad vasjo Visoče na severu gospodstva), tedanja župnijska cerkev sv. Jurija pa je verjetno identična s sv. Jurijem pri

¹⁶⁷ Dušan Kos, Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje) I, Viri za zgodovino Slovencev 13, Novejši urbarji za Slovenijo 1, SAZU, Ljubljana 1991, str. 231 sl. Gospodstvo Sicherstein je vključeno v urbar kartuzije Pleterje iz 1507, objavljen kot dodatek v Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 234 sl.

¹⁶⁸ Milko Kos je leta 1943 v prispevku Vojvoda in knez v krajevnih imenih, GMS 24, 1943, str. 77–83, menil, da Vivodina pomeni vojvodsko posest na splošno, in v tem smislu tolmačil *oberes herzogthumb* računskih knjig 15. stoletja kot deželno knežjo posest severno od Gorjancev, v katero naj bi vključevali Novo mesto, Mehovo, Sicherstein, Kostanjevico, *das niderherzogthumb* pa kot nekdanjo kranjsko posest onkraj Gorjancev v Žumberku. K temu so ga zavedle navedbe v deželno knežjih računskih knjigah iz 1436–39 in 1463–69, ki vključujejo zemljiški urad *am Obern herzogthumb*, kjer pa so lokacije Novo mesto, Mehovo, Sicherstein in Kostanjevica omenjene le v obračunih v zvezi z izdatki urada, nikakor pa upravno niso sodile pod ta urad (gl. op. 197). Za napotek zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku. Milko Kos je dopuščal, da bi bilo lahko v zvezi z vojvodsko posestjo ime kraja Vivodina vzhodno od Metlike. Kosovo razlago imena Vivodina je povzel Dušan Kos v svoji razpravi o Beli krajini (kot v op. 38), str. 220, vendar je zavrnil povezavo med krajevnim imenom Vivodina na današnjem hrvaškem ozemlju ter kranjsko vojvodsko posestjo.

¹⁶⁹ *Hertzogthumb so an Sichelberg gaintzt ...; ... ertrich das Hertzogthumb genant, an die herschafft Sichelberg stossend ...* Aleksa Ivić, Dolazak uskoka u Žumberak, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva IX, Zagreb 1907, dokumenti št. XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXII, str. 137 sl.; Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae, vol. II, ed. Emil Laszowsky, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (=MSHSM) 38, Zagreb 1916, št. 474.

¹⁷⁰ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXVIII, str. 138.

¹⁷¹ Franc Komatar, Ein Cartular der Karthause Pletriach, Mitteilungen des Musealvereines für Krain (=MMK) XIV, 1901, št. 56, str. 54.

¹⁷² Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 228 sl. (op. 115), 121.

Dojutrovici.¹⁷³ Natančno pa nam vivodinska naselja našteva kasnejši urbar hrvaškega gospostva Ozalj iz leta 1642, ki je tedaj zajemalo tudi Vivodino (*sudčia Vivodinska*). Najbolj vzhodne vasi med njimi so bile Obrež, Furjaniči, Gorniki, Dvorište in Hrastovica.¹⁷⁴ Naselja vzhodnejše od teh so sodila v drugi sodni območji ozaljskega gospostva s središči v Vrhovcu nad Kolpo ter v Prekrižju (današnji kraji s pridevkom Prekriški). Na severu proti gospostvu Žumberk je Vivodina nedvomno vključevala vasi Tupčina (*Tupschendorff*), od koder so v letih 1436–39 dajali gornino in vinsko desetino zemljiškemu uradu Vivodina,¹⁷⁵ ter Oštrc (danes Zgornji in Spodnji).¹⁷⁶

Kdaj je bilo območje Vivodine zaseleno in priključeno Kranjski, ni znano. Maks Miklavčič je domneval, da je bilo osvojeno s kranjske strani istočasno kot Žumberk oziroma Bela krajina.¹⁷⁷ Vendar so cerkev sv. Jurija v Vivodini, kasnejši sedež župnije, s patronatom in vso pripadajočo posestjo šele 1321 podelili kostanjeviškemu samostanu hrvaški Babonići, v čigar dedni lasti je bila dotedaj, kar je tudi prva ohranjena zgodovinska omemba lokacije. Zanimivo pa je, da Babonići v dokumentu govorijo o *ecclesia sancti Georgii apud Siherberg*, kot da bi bila del gospostva Žumberk, torej Kranjske.¹⁷⁸ Še bolj zanimivo je, da je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski leta 1330 izdal svojo listino, s katero je Kostanjevici podelil patronatno pravico nad vivodinsko cerkvijo, in v njej trdil, da je patronat v njegovi zakoniti lasti.¹⁷⁹ Henrik je bil zastavni gospod Kranjske in tudi gospostev Žumberk in Sicherstain, kot kaže seznam njegovih kranjskih posesti iz leta 1311.¹⁸⁰ Na temelju tega lahko sklepamo, da je bilo območje Vivodine v sklopu posesti kranjskih deželnih gospodov in resnično priključeno Žumberku oz. Kranjski že v teku 13. stoletja, nedvomno šele po osvojitvi

¹⁷³ Gl. op. 200. Josip Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU 59, Zagreb 1984, str. 86, omenja, da so bile ruševine župnijske cerkve sv. Jurija v Dojutrovici.

¹⁷⁴ Vsa našeta naselja so sledeča: *Gorniki, Obriž, Cerje, Vrškovi, Zorkovci, Krasinci, Hrštovci, Hodinci, Belošići, Vuketići, Sršići, Stojalnice, Dojutrvica, Vratina vas, Gornja Hrastovica, Dvorišća, Gorni Lović, Crničevo, Dolnji Lović, Dolnja Hrastovica*. Omenjeno je, da je bilo vasi 26, torej jih v seznamu šest manjka. Radoslav Lopašić, Hrvatski urbani, Svezak I., Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium V, Zagreb 1894, str. 237 sl. Mnoga druga naselja in ledinska imena Vivodine lahko razberemo še iz posestnih listin 16. in 17. stoletja: Rudolf Strohal, Vivodinske isprave, Vjesnik kr. Državnog arkiva u Zagrebu VI, 1934, str. 125 sl.

¹⁷⁵ Gl. op. 198.

¹⁷⁶ Februarja 1438, ko so se že začeli spopadi med grofi Celjskimi in Habsburžani, ki so napovedovali hudo večletno fajdo, je Ulrik Štubenberški po pooblastilu vojvode Friderika vodil sodni proces proti celjskemu gradiščanu Joštu s Forhteneka, ki je oplnil tri deželnoknežje vasi v Vivodini, vključno s cerkvijo v Tupčini – *Dübschendorff, Rawn vnd Ostercz vnd auch ander güter am Herczogtumb* (Joseph Chmel, Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken, Band 1/2, Graz 1971, št. XXX, str. 48). V deželnoknežji fevdni knjigi iz let 1443–1469 pa je za leto 1444 navedba, da je Spodnjo Vivodino in »gradišče« oz. neko ruševino pri Oštrcu – *Das Niederherzogthumb genant und das burgstall am Ostercz* – dobil v fevd Hans Žumberški. Notranjeavstrijska fevdna knjiga za Kranjsko 1443–1469, kodeks W 724, Haus- Hof- und Staatsarchiv na Dunaju, fol. 217; kopija na mikrofilmu v Zgodovinskem arhivu Ljubljane. V 18. stoletju je stal v Oštrcu grad, ki je prikazan na jožefinski vojaški karti iz okrog leta 1780 (*Schloss Osterz*). Morda je bil v neposredni zvezi z »gradiščem« iz 14. stoletja. Gl. op. 223.

¹⁷⁷ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 135 sl., 139.

¹⁷⁸ ... *ecclesiam sancti Georgij apud Siherberg existentem, ad nos iure hereditario et eciam iure patronatus pertinentem ... cum vtilitatibus, pertinencys et appendencys suis vniversis*. ARS, Kronološka serija listin, 1321 september 22., Zagreb (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); AH I, št. 26, str. 63; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 178.

¹⁷⁹ ... *jus patronatus ecclesie beati Georij prope Sicherberch quod ad nos de iure pertinet vobis conferimus et donamus ...* ARS, Kronološka serija listin, 1330 junij 24., Tirol (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 178.

¹⁸⁰ Gl. op. 159.

sosednje Bele krajine, na katero se geografsko navezuje.¹⁸¹ Ni pa moč ugotoviti, ali je šlo za prisvojitve že poseljenega hrvaškega ozemlja ali je bilo kolonizirano s kranjske strani. Njeno ime Vivodina/Herzogtum najverjetneje lahko razlagamo v smislu »posest koroškega vojvode« na robu dežele, ob državni meji. Takšno mnenje podkrepljuje še eno zanimivo dejstvo. Hrvaški zgodovinar Strohal, ki je izdal vivodinske listine 16. in 17. stoletja, omenja, da se je sodno območje Vivodina v starih spisih imenovalo »Koroška sučija«.¹⁸² Davčni registri zagrebške županije iz leta 1598 med sodnimi območji gospostva Ozalj navajajo tudi *judicatus Koruszy* in *judicatus Wywodina*.¹⁸³ »Koroški judikat« je v tem času pomenil celó samostojno enoto, ki je zajemala ožje območje okrog Lovića.¹⁸⁴ Podoben indic najdemo še v listini iz 1635, kjer je pri prodaji nekega vinograda v Vivodini omenjeno, da leži v *Loviču Koruškom*.¹⁸⁵ Na temelju teh oznak in navedb lahko vidimo, da se je ozemlje Vivodine in posameznih lokacij v njej še v 16. in 17. stoletju povezovalo s Koroško oziroma Korošci. Menim, da edino logično razlago za to lahko iščemo v obdobju, ko so bili koroški vojvode deželni gospodje Kranjske in so kolonizirali ter imperiju priključili široko območje Žumberka. To pa se lahko nanaša le na Spanheime (do 1269) ali na Goriško-Tirolske (do 1335), kajti avstrijskih Habsburžanov viri nikoli ne omenjajo kot »Korošce«. Takšen sklep nam potrjuje tudi zanimiv kratek spis o zgodovini vivodinske župnije z naslovom *Paroccia S. Georgii prope Sicherberg sive in Ducatu*, ki je morda nastal v kostanjeviškem samostanu in je ohranjen v prepisu iz 18. stoletja.¹⁸⁶ V uvodnem delu kot možen izvor pokrajinskega imena Vivodina neposredno navaja koroške vojvode in omenja, da je že vojvoda Bernard tam precej posesti podelil samostanu. Glede latinskega imena *in Ducatu*, ki ga uporablja ta spis, imamo neposredne vzporednice v avtentičnih dokumentih te dobe. V letih 1295 in 1300 listine hrvaških Baboničev za kostanjeviški samostan pri navajanju raznih vasi ob spodnji Krki izrecno označujejo njihovo lego s formulacijo *sitas in ducatu ... Mainhardi ducis*, oziroma *in ducatu Karynthie*.¹⁸⁷ Podobno že listina Spanheimov s prvo posredno omembo gradu Žumberk iz leta 1265 navaja med pričami Engelbera Žumberškega z diktirano *de Sicherberg in Carinthia*.¹⁸⁸ Torej so dolenski kraji oziroma grad Žumberk ležali »v koroškem dukatu«, drugače rečeno, v dominiju koroškega vojvode. Navedeni primeri so zadosti trden argument za mnenje, da pokrajinsko ime Vivodina/Herzogtum/Ducatus resnično izhaja iz obmejne posesti koroških vojvod, in tudi pridevke »koroški« pri vivodinskih toponimih lahko povezujemo z obdobjem koroških vojvod na Kranjskem.

Kako je cerkev v Vivodini prišla v dedno last hrvaških Baboničev, je uganka. Morda to

¹⁸¹ Ni pa bila nikoli del Bele krajine oziroma goriške »grofije v Marki in Metliki«, kot kaže njena popolnoma drugačna posestna zgodovina. Grofje Goriški nad Vivodino niso imeli pristojnosti. Gl. Peter Štih, *Dežela Grofija v Marki in Metliki*, v: Vilfanov zbornik (kot v op. 66), str. 123–146.

¹⁸² Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), str. 125.

¹⁸³ Josip Adamček, Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Izvori za hrvatsku povijest 3, Zagreb 1976, str. 416 sl.

¹⁸⁴ To območje je v ozaljskem urbarju iz leta 1642 spet vključeno pod urad *sudčia Vivodinska*. Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 203, 237 sl.

¹⁸⁵ Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), št. 32, str. 156.

¹⁸⁶ ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179. Uvodni del se glasi: *Tractui illi terrae aut verius montium, qui nunc tribus centuriis Croatarum limitanea militiae adscriptorum definitur, neque semper angustis adeo limitibus circumscriptus fuerit, olim Ducatui nomen erat; inde ut apinor quod Banis totius Sclavoniae, qui Ducum quoque dignatione honorabantur, pareret; quamvis et Ducibus Carinthiae iidemque Marchiae Dominis paruisse compertum sit: quippe Bernardus Dux non contemnendam ejus tractus monasterio contribuerat* ... V nadaljevanju sledijo prepisi treh srednjeveških listin, ki zadevajo župnijo v Vivodini (1321 september 22., Zagreb; 1330 junij 24., Tirol; 1444 avgust 5. – o teh gl. v razpravi zgoraj).

¹⁸⁷ AH I, št. 21, 25, str. 47, 62.

¹⁸⁸ UBK II, št. 355.

lahko povezujemo z dejstvom, da so Babonići dobili od avstrijskega vojvode Friderika leta 1308, v času češke nasledstvene vojne med Habsburžani in Henrikom Goriško-Tirolskim, za posojena finančna sredstva v zastavo obsežne kranjske posesti, med njimi tudi zemljiško gospostvo Žumberk (*urboram integram in Sicherberg*), pol gospostva v Kostanjevici in stolp Gračeno, kar so verjetno zasedli v teku bojev.¹⁸⁹ Te posesti so očitno posedovali še 1316, ko jim je kralj Friderik k dolžni vsoti dodal za izkazano zvestobo in službo še 350 mark srebra, in jih nakazal na že od prej zastavljene posesti.¹⁹⁰ V tem času bi lahko v okviru žumberškega gospostva v Vivodini sami postavili novo cerkev ali pa že obstoječo lastniško cerkev podelili Kostanjevici.¹⁹¹ Morda si lahko »dvovladje« nad vivodinsko cerkvijo sv. Jurija razlagamo prav z negotovimi razmerami te turbulentne dobe – vojvoda Henrik je bil njen posestnik *de iure*, Babonići pa so jo *de facto* držali v svoji posesti. Vojvoda Henrik je leta 1330, ko je verjetno spet imel Žumberk v svojih rokah, le »legaliziral« pristojnost kostanjeviške opatije nad cerkvijo.¹⁹² S podelitvijo Kostanjevici je cerkev dokončno prišla pod cerkveno jurisdikcijo Ogleja, kjer se omenja že v desetinskem seznamu iz leta 1323 za Žumberkom kot *S. Georius*.¹⁹³ Vendar pa je prvotno očitno sodila pod pristojnost zagrebške škofije, ki jo je še 1334 kot župnijsko cerkev z dvema podružnicama vključevala v svoj seznam župnij (*ecclesia beati Georgii de Vyuodina matrix*).¹⁹⁴

Vivodinsko gospostvo je bilo kasneje v 14. stoletju izpričana kranjska deželno knežja posest, vendar ločena od žumberškega gospostva. Habsburžani so jo (ali le del?) podeljevali v zastavo skupaj s Kostanjevico in drugo svojo obsežno posestjo na Dolenjskem, tako pred 1365 goriškemu grofu Albertu IV., nato Ortenburžanom in verjetno tudi grofom Celjskim.¹⁹⁵ V dveh listinah o zastavitvi iz leta 1386 se vivodinska posest omenja kot *vierczig huben in der Metlik genant das Herczogtum*, oziroma *huben und gueter gelegen in dem herzogentum zu der Metlik*.¹⁹⁶ V prvi polovici 15. stoletja imamo v virih prvič izpričano, da se je gosposčina

¹⁸⁹ GZM II (Maribor 1976), št. 120. Kot omenja Janez Vetrinjski v svoji kroniki, so bili Babonići poleg grofov Goriških in Ortenburških glavni zavezniki Habsburžanov, s pomočjo katerih so ti v bojih na Kranjskem zlomili moč koroškega vojvode. Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum, Tom. II, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, ed. Fedor Schneider, Hannover–Leipzig 1910, str. 344, 382.

¹⁹⁰ ... *super pignora que dux Stephanus antea a nobis habuisse dinoscitur* – GZM III (Maribor 1977), št. 39, 40.

¹⁹¹ Druga možnost je verjetnejša, kajti leta 1334 je cerkev v zagrebških popisih že izkazana kot župnijska z dvema podružnicama (gl. op. 194).

¹⁹² Da so se Babonićem zastavljena gospostva postopno vračala nazaj v posest Henrika Goriško-Tirolskega, dokazuje primer stolpa Gračeno. Leta 1323 sta ga brata Svibenska odkupila iz zastave Babonićev (*von den Ungeren*) in obljubila vojvodi Henrik, da mu bosta s stolpom zvesto služila in mu ga v primeru izplačila zastavne vsote brez nasprotovanja predala. 1323, maj 6., St. Zenoberg, originalna listina v Haus-Hof- und Staatsarchiv na Dunaju (po prepisu B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

¹⁹³ *Rationes decimarum Italiae nei seculi XIII e XIV. Venetiae–Histria Dalmatia*, Studi e testi 96, ed. Pietro Sella e Giuseppe Vale, Citta del Vaticano 1941, str. 40.

¹⁹⁴ Ivan K. Tkalčić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije II*, Zagreb 1874, str. 93; Buturac, *Popis župa* (kot v op. 173), str. 86. Pri navedbi je dostavek, ki kaže, da je vivodinska cerkev nekdanj dejansko priznavala zagrebško jurisdikcijo, v času nastanka seznama pa ne več: ... *cuius rector Lypoldus nomine nunc non obedit Johanni moderno archidiacono de Guerche, obediebat tamen Petro archidiacono de Guerche antea*. Sredi 14. stoletja se je Vivodina nahajala v sklopu cerkva, nad katerimi je skušal Zagreb ponovno uveljaviti cerkveno jurisdikcijo in tamkajšnjega župnika je zaradi nepokoravanja zadelo izobčenje (gl. spodaj str. 83 sl.).

¹⁹⁵ Podrobneje o tem gl. Štih, Dežela (kot v op. 181), str. 134–135.

¹⁹⁶ ARS, Listine grofov Celjskih, 1386 junij 21., Brugg v Aargauu (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); 1386, april 26., Brugg v Aargauu (Štih, Dežela (kot v op. 181), str. 134, op. 97). Zanimiv je pridevek *in der Metlik*, ki pa pomeni le neprecizno formulacijo zaradi geografske bližine Bele krajine, kajti formalno Vivodina ni bila del goriške deželice »grofija v Marki in Metliki«.

razdelila na dva dela – Zgornjo in Spodnjo Vivodino. V deželnoknežji računski knjigi za Kranjsko za leta 1436–39 je naveden dislociran zemljiški urad v Zgornji Vivodini (*ambt am Obern herczogtumb*), ki je bil upravno priključen gospodstvu Kostanjevica (morda je ta del identičen z zgoraj omenjeno posestjo v Vivodini, ki je bila že v 14. stoletju podeljevana v zastavo skupaj s Kostanjevico).¹⁹⁷ Zgornja Vivodina je zajemala severni del z vasema Tupčina in Oštrc ter vključevala tudi župnijsko cerkev sv. Jurija,¹⁹⁸ Spodnja Vivodina pa je pomenila večji južni del vse do Kolpe. Tudi geografsko gledano je delitev utemeljena z neposeljenim gozdnatim slemenom z značilnim ledinskim imenom *Boršt* (kranjski izvor imena je nedvomno). Od tega časa dalje lahko sledimo ločeni posestni in hkrati tudi politični zgodovini obeh delov.

Okrog leta 1444 je imel Hans Žumberški (*Hans Sicherberger*) od deželnega kneza v fevdu deželsko sodišče Žumberk, cerkveni fevd župnijske cerkve pri Žumberku, ter poleg manjše razdrobljene posesti tudi Spodnjo Vivodino ter »gradišče« v Oštrcu (*das Nider Herczogtumb genant und das burkchstatt am Ostercz*).¹⁹⁹ Datiran z avgustom istega leta 1444 pa je ohranjen prepis izredno informativne listine, ki jo je za kostanjeviški samostan izdal grof Štefan Frankopan (kot smo videli, so kostanjeviški cistercijani upravljali župnijo v Vivodini). Iz dokumenta je razvidno, da je prišlo že nekaj let pred tem do spora in nepokorščine Spodnje Vivodine do župnijske cerkve sv. Jurija, ki je stala v Zgornji Vivodini.²⁰⁰ Zato je grof Štefan opisal, kdaj in kako so se pri treh podružničnih cerkvah, ki so stale v Obrežu ob Kolpi (sv. Nikolaj), v današnjem kraju Vivodina (sv. Lovrenc) ter pri sv. Janezu na severu, od nekdanj izvajali obredi, ter obenem določil izpolnjevanje obveznosti vivodinskih podložnikov do župnika oz. župnije. Bistvena je navedba, da grof ukazuje pokorščino svojim podložnikom v Spodnji Vivodini (*die vnserm am Niederherczogtumb*). Na temelju tega dokumenta lahko sklepamo, da so imeli tedaj Spodnjo Vivodino v svoji posesti hrvaški Frankopani. Ali so bili kot deželnoknežji fevdniki nasledniki Hansa Žumberškega ali pa so dobili ločeno le del posesti na nek način v svoje roke, se na osnovi obstoječih virov ne da ugotoviti. Vendar pa ima frankopansko gospodstvo svoje trdno utemeljeno in verjetno ozadje.

Grofje Frankopani so bili ravno v tem času v izredno tesnih povezavah s Kranjsko in Habsburžani. Prav grof Štefan je bil v letih 1436–1443 in 1453–1454 kranjski deželni glavar in je kot službeni fevd dobil v upravo tudi ljubljanski grad.²⁰¹ Kralj Friderik IV. ga v privilegiju iz 1443, s katerim je njemu in njegovim dedičem dovolil kovati lastne novce po dunajskem kovu, imenuje celo kot svojega svetnika (*königlicher Rath*).²⁰² V letih 1444–

¹⁹⁷ Deželnoknežja računski knjiga za Kranjsko 1436–1439, ARS, Vicedomski arhiv, škatla 101, fol. 9 (za informacije in prepis zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku).

¹⁹⁸ Tupčina je v računski knjigi 1436–39 vključena v deželnoknežji urad *am Obern herczogtumb* (gl. op. 197). Oštrc poleg Tupčine je v sklopu deželnoknežje posesti *am Herczogthumb* izkazan v listini iz leta 1439 (gl. op. 176). Župnijska cerkev sv. Jurija pri Dojutrovici je ležala v Zgornji Vivodini (gl. op. 200).

¹⁹⁹ Notranjeavstrijska fevdna knjiga za Kranjsko 1443–1469 (kot v op. 176), fol. 217. Zapis o posesti tega fevda sodi po mnenju kolega dr. Matjaža Bizjaka v leto 1444.

²⁰⁰ *Als etlich jare das niedertail am Hercztumb ein czwitracht vnd in vngehorsam gewesen sint zu irrer rechten pharkirchen zu sand Jorgen am Obernherczogtumb ...* 1444, avgust 5., prepis iz 18. stoletja v ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179, prepisi listin samostana Kostanjevica, pola 30; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 231.

²⁰¹ Eduard M. Lichnowsky, *Geschichte des Hauses Habsburg V*, Wien 1841, št. 3529, 3670; VI (Wien 1842), št. 22; VIII (Wien 1844), št. 8c (str. DXV), 1742e (str. DXIX), 1870b (str. DXXVII); GZL III (Ljubljana 1958), št. 49, 50; Georg Kozina, *Die Landeshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrh.*, Jahresbericht der K. K. Ober-Realschule in Laibach 1864, str. 42 sl.; Vjekoslav Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, Zagreb 1901, str. 227 sl.

²⁰² Lichnowsky, *Geschichte* (kot v op. 201) VI, št. 527 (str. LXV).

1447 je funkcijo kranjskega glavarja opravljal njegov brat Dujm.²⁰³ Leta 1437 se je Štefan skupno s svojimi brati s pogodbo celo zvezal s Habsburžani, da jim bo deset let nudil pomoč s 1000 jezdecami proti vsem nasprotnikom na Kranjskem, v Marki, na Krasu ali v Istri (očitno naperjeno proti grofom Celjskim, s katerimi so Habsburžani kmalu zatem začeli hudo vojno).²⁰⁴ V tem obdobju bi zelo verjetno lahko prišlo do podelitve v fevd ali zastave dela deželnoknežje Vivodine Frankopanov. Pridobitev te posesti se tudi lepo vklaplja v koncept posestne politike Frankopanov, ki je bila v tem obdobju intenzivno usmerjena v mejno območje z imperijem, in se navezuje na ostala frankopanska gospodstva v tem prostoru – Ribnik, Ozaljški, Lipovec, Samobor.²⁰⁵

Medtem ko je bilo, kot je videti, od tedaj dalje gospodstvo Frankopanov nad Spodnjo Vivodino trdno uveljavljeno, se Zgornja Vivodina še celo 15. stoletje nahaja v deželnoknežji upravi kot del gospodstva Kostanjevica. To je jasno razvidno v poročilu o oplenitvi Vivodine leta 1438 (*güter am Herzogthumb, So zu seiner herschafft Lanndstrost gehorn*).²⁰⁶ Seznam izrednega davka za princeso Katarino leta 1446 vključuje Vivodino (*Am herzogthumb*) med kranjska deželnoknežja gospodstva (*Empter in Krayn*).²⁰⁷ Leta 1463 se zemljiški urad *am obern Herzogthumb* omenja v pismu cesarja Friderika III. njegovemu tamkajšnjemu uradniku Jörgu Wurczpuchlerju,²⁰⁸ ter v letih 1463–69 ponovno v deželnoknežji računski knjigi.²⁰⁹

V viharjih razmerah ob turškem pustošenju konec 15. stoletja se je oblast Frankopanov v Spodnji Vivodini še utrdila in obenem povzročila postopno odcepitev od Kranjske. Leta 1507 je bila posest grofa Bernardina Frankopana²¹⁰ v Vivodini – sina nekdanjega kranjskega glavarja Štefana – že vključena v popis ogrskega kraljevega davka v okviru zagrebške županije in je skupaj s staro hrvaško občino Krašić v dolini Kupčine na vzhodu zajemala celih 550 oziroma leta 1517 že 650 *portas* (selišč). V popisu 1517 je navedena kot *Craysthychy et districtus Wywodina cum pertinentiis domini Bernardini comitis*.²¹¹ Frankopani so si začeli prisvajati tudi patronat nad vivodinsko župnijo, ki je pripadala kostanjeviškimi cistercijanom, in ozaljški gradiščan je leta 1530 v imenu svojega gospoda protestiral, ko je kranjski deželni glavar Ivan Kacijaner postavil duhovnika *in plebem Wywodyna*.²¹² Pri tem

²⁰³ Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet, Heft 12, hrsg. Heinrich Koller, P.-J. Heinig. Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446), bearbeitet von Thomas Willich, Wien-Weimar-Köln 1999, št. 196, str. 173; Božo Otorepec, Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528, Kamniški zbornik IV, Kamnik 1954, št. 9, str. 95; Lichnowsky, Geschichte (kot v op. 201) VIII, št. 1261 (str. DXVII).

²⁰⁴ Chmel, Materialien (kot v op. 176), št. XXVII, str. 46.

²⁰⁵ Ribnik onstran Kolpe, ob meji z Belo krajino, so Frankopani kupili leta 1394 (CD XVII, št. 426). Kraljevi grad in gospodstvo Ozaljški jim je 1398 in 1399 zastavil in 1412 dokončno prodal kralj Sigismund (CD XVIII (Zagreb 1990), št. 270, 293; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 200.

²⁰⁶ Chmel, Materialien (kot v op. 176), št. XXX, str. 48.

²⁰⁷ GZL X (Ljubljana 1965), št. 58.

²⁰⁸ Ernst Birk, Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen X, Wien 1853, št. 686, str. 402.

²⁰⁹ Pod naslovom *Herzogthumb das ampt*. V sledečem uvodu pa ... *nüotz vnd guld des ampts an dem oberen hertzogtumb* ... ARS, Vicedomski arhiv, škatla 101, fol. 17 (za kopijo zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku).

²¹⁰ Predstavnik ozaljške veje rodbine s sedežem v gradu Ozlju ob Kolpi. Gl. Klaić, Krčki knezovi (kot v op. 201), str. 266 in genealoška tabela v prilogi; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 201 sl.

²¹¹ Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 22, 89. O pomenu davčne enote *porta* oz. selišče, ki je ustrezala enemu kmečkemu gospodarstvu, gl. prav tam, str. XVIII sl.

²¹² Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) I, MSHSM 35 (Zagreb 1914), št. 322, str. 316.

je omenjal, da naj bi bila posest s patronatom v rodbini njegovega gospoda že »več kot tristo let« (!). Grof Štefan Frankopan Ozaljski se je še istega leta pritožil celo kralju Ferdinandu, ki je interveniral pri slavonskem banu, naj ga obvesti glede pravic do *ius patronatus cuiusdam plebanatus vulgo Wyuodina*.²¹³ O Zgornji oziroma Spodnji Vivodini v virih 16. stoletja ni več govora. Prihod Uskokov v od Turkov opustošeno območje je popolnoma spremenil razmere. Deželni knez je za naselitev Uskokov, ki je bila v večjem delu izpeljana v 1530- in 1540-ih letih, namenil prvenstveno gospostvo Žumberk.²¹⁴ Leta 1540 pa so kranjski deželni komisariji predlagali kot eno glavnih območij za naselitev Uskokov tudi Vivodino, ki je bila večinoma opustošena (*das zu guetn thailt oed ligt; ... in dem öden ertrich das Hertzogthumb genant*).²¹⁵ Pri tem so izjavili, da meji na gospostvo Žumberk in da je bila pred časom lastnina deželnega kneza (*Hertzogthumb so an Sichelberg graintzt vnnd vor zeiten des hauss Ossterreich aigenthumb gwesst ...*).²¹⁶ Nekdanje deželnoknežje lastništvo nad Vivodino je bilo torej še splošno znano. Ker pa kraljici Ani, ki je v imenu kralja Ferdinanda vodila zadevo, ni bilo jasno, kdo jo je tedaj dejansko posedoval, je o tem zahtevala podrobnejše informacije.²¹⁷ Od kranjskih deželnih organov je dobila odgovor ... *das graff Steffan von Franngepan dasselb yetzo in besitzung hat*.²¹⁸ Malo kasneje je dobila potrditev o tem tudi od kralja Ferdinanda – ... *ertrich das Hertzogthumb genant ... graff Steffann von Frankhepan zuegehorig* – ki je ukazal, da se morajo glede naselitve Uskokov nadalje s Frankopanom pogajati kranjski deželnoknežji komisariji.²¹⁹ Tako imamo v virih trden dokaz, da je bila Vivodina nekdanja kranjska deželnoknežja lastnina, vendar v začetku 16. stoletja v posesti hrvaških Frankopanov in *de facto* upravno že šteta k zagrebški županiji oziroma Slavoniji. Jurisdikcija je v tem času očitno že labilna – naselitev Uskokov v Vivodini predlagajo kranjski deželni organi in trdijo, da je bila prej deželnoknežja, kralj Ferdinand pa zahteva informacije o patronatu nad vivodinsko župnijo od slavonskega bana.

V frankopanski Vivodini zaradi obojestranskega nezaupanja očitno ni prišlo do tako obsežne uskoške naselitve kot v Žumberku, čeprav so o tem potekala pogajanja.²²⁰ Predvsem je pomembno, da so Frankopani uspeli Vivodino obdržati pod svojo oblastjo in ta ni prišla pod upravo uskoškega glavarstva v Žumberku in kasneje Vojne krajine. V Vivodini je obstajala samostojna občina z nižjim sodstvom, ki je sodila pod ozaljsko gospostvo.²²¹

²¹³ Prav tam, št. 441, str. 415.

²¹⁴ Podrobneje gl. spodaj str. 91.

²¹⁵ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXVIII, str. 138, št. XXXII, str. 141.

²¹⁶ Prav tam, št. XXVIII, str. 138.

²¹⁷ *Von wegen der erbringung der Vsskokhen dieweil ir anzaigt am ort genant das Herzogthumb, so zum gueten fall öd sein vnd an die herrschaft Sichelberg stossen solle, aber daneben nicht vermeldet, wem solch erdrtrich vnd grundt dieser zeit zuegehorig, damit darauf gehandelt werden möcht, so ist vnser beuelch, das ir euch desselben erkundet vnd vns berichtet.* Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 474.

²¹⁸ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXXI, str. 140.

²¹⁹ Prav tam, št. XXXII, str. 141; Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 486.

²²⁰ Grofa Štefana Frankopana je skrbela zlasti nepokorščina Uskokov in škoda, ki bi jo lahko pri tem utrpel. Kraljica Ana je predlagala kranjskim pogajalcem, naj ga pomirijo z utemeljitvijo, da bodo tako njegovi podložniki dosti bolje zaščiteni pred Turki in da bo Uskokom nadrejen odločen glavar, ki jih bo držal v pokorščini. Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 486. Vendar je do uskoške naselitve v določeni meri prišlo tudi v Vivodini, saj kostanjeviška opatija leta 1568 od svojega vikarja ni dobivala več nobenih dajatev, češ da so Uskoki poselili večino vivodinske župnije. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 191; isti, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 324, 364.

²²¹ Od 16. stoletja dalje je ohranjenih na desetine zlasti posestnih listin občine Vivodina z lastnim pečatom. Gl. Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), str. 125 sl.

Oblast nad celotnim območjem (*Judicatus Wywodina*) v okviru zagrebške županije in slavonske banovine je imel leta 1598 grof Jurij Zrinjski kot posestnik gradu Ozlja in dedič po tamkajšnjih Frankopanih, medtem ko je cerkveno upravo v Vivodini še vedno vodila kostanjeviška opatija, zaradi česar je prihajalo do sporov.²²²

Nekdanji deželnoknežji urad Zgornja Vivodina je bil v sklopu naseljevanja Uskokov v Žumberku očitno vključen v območje, ki je prišlo pod oblast uskoškega glavarja in s tem bodoče Vojne krajine, medtem ko je Spodnja Vivodina ostala pod civilno upravo zunaj tega teritorija. To nam najnatančneje dokazuje jožefinska vojaška karta iz okrog leta 1780.²²³ Južna meja Slunjskega regimenta Vojne krajine proti zagrebški županiji (Spodnji Vivodini) poteka natanko tako, da še vključuje v Vojno krajino vasi Tupčina in Oštrc, ki sta v 15. stoletju sodili h Gornji Vivodini. Ta meja nam zelo verjetno vsaj približno kaže razmejitev med nekdanjima Kranjski pripadajočima teritorijema Zgornje oziroma Spodnje Vivodine, ki se je uveljavila ob koncu srednjega veka. Spodnji del se je dejansko že do začetka 16. stoletja izločil iz Kranjske in verjetno se je državna meja imperija vzhodno od Bele krajine že tedaj ustalila na potoku Kamenica, meji deželskega sodišča Metlika, kjer kot slovensko-hrvaška državna meja poteka še danes.²²⁴ Žumberška vojna krajina pa se je formalno-pravno izločila iz Kranjske šele sredi 18. stoletja.²²⁵

Ko je hrvaški zgodovinar Adam Krčelić v 18. stoletju pisal zgodovino zagrebške škofije, mu ni bilo več jasno, kako in zakaj je imela cerkveno pristojnost nad vivodinsko in žumberško župnijo kostanjeviška opatija in potom nje oglejski patriarh. Zdelo se mu je razumljivo, da je tako v Beli krajini, saj so belokranjske župnije v civilnopravnih zadevah sodile pod Kranjsko, kateri so prispevale tudi davčno, medtem ko je Vivodina sodila pod Slavonijo in sodna oblast nad območjem nikakor ni pripadala Kranjski (*quod Judicatus Vivodinae nullatenus ad Carniolae Provinciam spectaret*).²²⁶ Očitno mu nekdanja pripadnost Kranjski in imperiju ni bila več poznana. Kmalu zatem je bil ukinjen še zadnji relikv nekdanjih, iz srednjega veka izvirajočih razmer, in ljubljanski nadškof je leta 1789 uradno predal župniji v Žumberku in Vivodini zagrebški škofiji (*parochias in Croatia sitas ... Vivodina et Sichelburg*).²²⁷

Lokacija gradu Sicherstein

Točen položaj Sichersteina je bistvenega pomena za razjasnitev vprašanja, kaj je nekdanjajemalo prvotno hrvaško ozemlje ob meji z imperijem. Do nedavnega je veljalo, da naj bi Sicherstein stal na vzpetini Gradec nad samostanom Pleterje oziroma v dolini na mestu

²²² Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 417 sl.; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 202; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 324.

²²³ Josephinische Landesaufnahme, Sectio 62: Theil des Sluiner Regiments, Crain, Agramer und Severiner Comitatus, Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Wien. Za kopije kart zahvala kolegu dr. Vincencu Rajšpu.

²²⁴ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 220, 230.

²²⁵ Podrobneje gl. spodaj str. 91.

²²⁶ Balthasar Adami Kercselich Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis, Zagrabiæ 1770 (faksimilni ponatis: Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica 1, Zagreb 1994), str. 29–30; hrvaški prevod Baltazar Adam Krčelić, Povijest stolne crkve zagrebačke, Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica 2, Zagreb 1994, str. 36–37.

²²⁷ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 5.

samega samostana, vendar sta obe lokaciji napačni.²²⁸ Ponoven natančen pretres virov nam je dal kar nekaj novih konkretnih opor za določitev položaja utrdbe. Leta 1330 je Henrik Sichersteinski svoji ženi kot protidaro za doto podelil precejšnjo posest svoje rodbine, ki je med drugim ležala tudi v vaseh Žumberka onstran grebena Gorjancev – v Petričkem selu, Griču, Tomaševcih in *Huntsdorfu* – za katere je rečeno, da ležijo »*pei Sicherstein*«. ²²⁹ Sichersteinski so morali zaradi zadolževanja od leta 1374 dalje pretežni del svoje posesti odprodati. Najobsežnejša prodaja je bila izvršena leta 1374, ko so grofom Celjskim za poravnavo dolgov prepustili trdnjavo in gospodstvo Sicherstein in neke grajske ruševine pri Kravjaku (*unsers rechten freyen aygens unser veste Sicherstein mitsammt dem burgstall zu dem Krawyak*), pridržali pa so si posest v dolini »tostran gozdov«, torej pod Gorjanci, ki je bila predana Celjskim kasneje (največ 1381 in 1383).²³⁰ Grofje so celoten dominij Sichersteinov leta 1407 podarili svoji novi cerkveni ustanovi, kartuziji Pleterje.²³¹ V pogledu podarjene posesti sta najbolj izčrpna potrdilna listina grofov Friderika II. in Ulrika II. iz leta 1447, ki poimensko navaja vse daritve,²³² in pleterski urbar iz leta 1507, h katerima se bomo še vrnili.

Dušan Kos je na osnovi omenjenega dokumenta iz leta 1374 prišel do sklepa, da sta trdnjava Sicherstein in »gradišče« (*burgstall*) ležala skupaj pri Kravjaku (danes hrvaški Kravljak, vas nad Bregano v vzhodnem Žumberku).²³³ Vendar pa podatki iz nekaterih ohranjenih listin tega ne potrjujejo, temveč kažejo na drugo lokacijo gradu. Še danes obstoječe vasi, katerih lego omenjena listina iz 1330 postavlja poleg gradu Sicherstein, ležijo okrog deset kilometrov zahodno od Kravjaka.²³⁴ Kraj Sopote »pri Sichersteinu« (*in dem Suppatt bey Sicherstain*), kjer je bila leta 1377 izvedena prodaja ene hube grofu Hermanu Celjskemu, je od Kravjaka oddaljen še dlje proti zahodu.²³⁵ Najbolj zgovorna pa je potrdilna listina pleterskih posesti iz 1447, ki na kar nekaj mestih posredno nakazuje položaj gradu, predvsem pa jasno razlikuje lokaciji Sichersteina ter gradišča pri Kravjaku. V njej je na prvem mestu omenjen obsežen gozd, ki se je začel na zahodu ob poti preko svete Jere (danes Trdinov vrh) v Metliko, ter potekal na vzhod »*ze tal zwischen Lantstros und Sicherstain*

²²⁸ Za to možnost, ki jo je prvi predstavil Valvasor, se je zavzel že Hauptmann v svoji razpravi o razvoju Kranjske leta 1929 (kot v op. 16, str. 50), natančneje pa jo je argumentiral leta 1961 Ivo Pirkovič, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem, Kronika 9, 1961, str. 180. Teza se je uveljavila v slovenskem zgodovinopisju – prim. Kos, Gradivo za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 551; Ivan Jakič, Vsi slovenski gradovi, Ljubljana 1997, str. 299; z določeno skepso jo sprejema tudi Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 88 in op. 486, ter delno Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 36. Kos je kasneje upravičeno popravil svoje mnenje (Gradovi (kot v op. 48), str. 119), vendar tudi njegova nova rešitev ni pravilna, kot bomo videli kasneje.

²²⁹ ... *pei Sicherstein* datz Petrissendorf segs hueb, datz dem Grats ain hueb, datz Thomasdorf zwelf hueben, datz Huntsdorf zwo hueb die ain und zwainzich besezzen hueb *pei Sicherstein*. ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1330 november 30., Sicherstein (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU). Po urbarju pleterske kartuzije iz 1507 so ti kraji sodili v urad onstran gora, *officium transmontem*. »Huntsdorf« je bila danes izginula vas v bližini ostalih treh, kot je razvidno tudi iz zaporedja krajev v urbarju. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 91–92, 241.

²³⁰ Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 2–6, str. 35 sl. Prim. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 92 sl.; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 36; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 119–120.

²³¹ Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 17, str. 41; Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 104 sl.

²³² ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1447 september 3., Celje (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 78, str. 62 sl.; prim. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 144 sl.

²³³ To utemeljuje z mnenjem, da je potrebno citat brati tako, kot da bi bila za *burgstall* vejica – *veste Sicherstein mitsammt dem burgstall, zu dem Krawyak*. Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 119.

²³⁴ Gl. op. 229.

²³⁵ ARS, Listine grofov Celjskih, 1377 maj 4. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

hinab gen Stoydras«, torej med Kostanjevico in trdnjavo Sicherstein proti Stojdragi, ter dalje ob Bregani proti Mokricam (*vncz an die Brigan gen Mokricz werts*). V nadaljevanju je še enkrat posebej označena širina gozdnega pasu, ki se je raztezal med Sicherstainom in kostanjeviškim samostanom – *nach der brait get der wald von Sicherstain hinüber uncz gen Landestrost werts ob dem kloster*. Gre za obsežen gozdni pas, ki so ga na zahodu sestavljala strma neposeljena pobočja Gorjancev nad Šentjernejskim poljem, vzhodno od Kostanjevice pa s posameznimi zaselki posejano gričevje. Omenjen topografski opis izključuje možnost, da bi Sicherstain stal pri Kravjaku, saj je trdnjava omejevala gozdni pas v osrednjem delu, šele v nadaljevanju na vzhod pa je ta potekal proti vasi Stojdraga, ki leži v neposredni bližini Kravjaka. Lokacija gradu je morala biti v gozdovih visoko nad Kostanjevico. To podkrepljujejo še drugi argumenti. Dokument v nadaljevanju našteva pleterska naselja, ki so skupaj z gozdom nekoč sodila v sichersteinsko gospodstvo, in začenja s sklopom vasi onstran slemen Gorjancev. Eden od krajev, omenjen za Petričkim selom in pred Tomaševci in Sopotami, je bil »*Huntzperg ze negst bei der vesten Sicherstain*«, torej ležeč neposredno poleg trdnjave. Gre za danes izginulo vas, ki je v pleterskem urbarju 1507 zajeta za Petričkim selom, Gričem in Tomaševci v uradu »*officium transmontem*«. ²³⁶ V listini o poravnavi posestnega spora med pleterskim samostanom in gospodstvom Žumberk iz leta 1450 se podobno omenja izginula vas *Raswor .. bei dem haws Sicherstain gelegen*, ki je v urbarju 1507 navedena pred Sopotami in Sošicami (morda današnje Reštovo?). ²³⁷ S tem se nam je verjetno območje lokacije gradu zožilo na neposredno bližino omenjenih vasi, ki jih poleg Sichersteina postavlja že listina iz leta 1330. ²³⁸ Pomembno je, da pleterski urbar prav v tem območju za Petričkim selom in Gričem našteva še pet drugih, že tedaj opustelih vasi, katerih točne lokacije ne poznamo. ²³⁹ Torej je šlo za večjo zgoščenost naselij in prebivalstva, med katerimi je stal grad Sicherstein.

K izključitvi domnevnega položaja Sichersteina pri Kravjeku prispeva tudi nadaljevanje listine iz leta 1447. Ta namreč v drugem delu našteva pleterske vasi v gričevju vzhodno od Kostanjevice, ki so v urbarju 1507 vključene skupaj s kraji pod Gorjanci v drug zemljiški urad kot predhodno navedena naselja v Žumberku. Poleg Stojdrage, Osunje in Novega sela sta tudi Mali Kravjak in Veliki Kravjak z »*Burgstallom*«. To je dokončen dokaz, da imamo opraviti z dvema ločenima območjema in objektoma – grad Sicherstein se vedno omenja v povezavi z vasmami v žumberškem hribovju, »gradišče« pri Kravjaku pa v sklopu popolnoma drugih naselij deset kilometrov stran. Da pa se nam rešitev problema še malo zaplete, je zgodovina poskrbela z dokumentom iz leta 1353. Hans Kostanjeviški z materjo sta zastavila Henriku Sichersteinu svoj delež na raznih posestih, med drugim *an dem purkstal ze dem Newenhaus*, v Velikem Kravjaku, Malem Kravjaku, Stojdragi idr. ²⁴⁰ Torej je poleg »gradišča« pri Kravjaku v tem času stala tudi neka nova utrdba Sichersteinov, »Neuhaus«. To se popolnoma ujema z ugotovitvami hrvaških arheologov, ki so v letih 1989–1993 izkopali objekte na točki Tuščak (602 m) pri Kravjaku. Odkrili so zidove dveh srednjeveških stolpov, od katerih glede na najdbe eden nikoli ni bil dokončan oziroma naseljen, drugi pa je bil v

²³⁶ Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 241 sl. Na Državni topografski karti 1:25000, Geodetska uprava republike Slovenije 1997, list 160, je jugovzhodno od Tomaševcev kota Paskovac 635m, kar bi z imenom lahko kazalo na nekdanjo vas »Huntzperg«.

²³⁷ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1450 junij 1., Celje (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

²³⁸ Gl. op. 229.

²³⁹ Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 241–242.

²⁴⁰ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1353 november 13. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

uporabi, vendar je ta prenehala po požaru. Večje zasnove z bivalnimi objekti (palacijem) grad nikoli ni imel.²⁴¹ V požaru uničeni stolp bi tako lahko bil »*purkstal*« – ruševina listine iz 1353, drugi, nedokončani stolp pa »*Neuhaus*«. Zakaj stolp ni bil nikoli naseljen, ne vemo. Dejstvo pa je, da je rodbina Sicherstein kmalu zatem bankrotirala in vso posest odprodala. Celotna lokacija je postala »*Burgstall*« kasnejših dokumentov. Nesporno pa ti objekti pri Kravjaku niso grad Sicherstein, kot smo dokazali. Verjetno gre za manjši obrambni objekt na vzhodni meji posesti Sichersteinov, ki jo je bilo potrebno utrditi, saj je skupaj z naselji Kravjak in Stojdraga ležala tik ob državni meji imperija na rečici Bregani.

Glede na dosedaj ugotovljena dejstva naj v nadaljevanju predstavim oziroma predlagam možno rešitev problema lokacije Sichersteina. Onstran današnje slovensko-hrvaške državne meje se namreč nahajata dve lokaciji z grajskimi ruševinami: naselje Stari Grad Žumberački z ruševino Gradina, jugozahodno od vasi Tomaševci nad enim od izvornih pritokov reke Kupčina, ter jugovzhodno od njega ruševina Stari Grad (oz. Novi Grad) s cerkvijo sv. Nikole, nad današnjim naseljem Žumberak.²⁴² Obe lokaciji jasno ločuje hrvaška stroka kot »Stari grad Žumberak« in »Žumberački novi grad«.²⁴³ Vendar pa ne srednjeveški niti kasnejši zgodovinski viri nikoli ne govorijo o dveh gradovih Sichelberg (Žumberk). V 17. stoletju je bil žumberški grad še delno ohranjen in v njem je bil sedež uskoškega glavarstva. Njegovo sliko prinaša Valvazor v Slavi vojvodine Kranjske.²⁴⁴ Iz slike je jasno razvidno, da gre za staro, nedvomno še srednjeveško grajsko zasnovo, ki je bila delno že porušena.²⁴⁵ A Valvazor je poleg tega poznal tudi ruševino, ki je stala nad izviri Kupčine, vendar jo je zmotno imel za stari grad Prežek.²⁴⁶ To je današnja lokacija pri naselju Stari Grad Žumberački, ki je bila tudi arheološko raziskana in nedvomno ugotovljene srednjeveške ostaline.²⁴⁷ Ohranjeni grad z Valvazorjeve slike je torej takoimenovani »Žumberački novi grad«. Da je tudi ta zelo verjetno stal že vsaj v 14. stoletju, dokazujejo dokumenti zagrebške škofije iz 1349, ki omenjajo žumberško cerkev *sancti Nicolai de Syhembergh* – to pa je še danes stoječa cerkev sv. Nikolaja poleg »Novega gradu« z odkritimi gotskimi prvinami.²⁴⁸ Drugi argument je urbar žumberškega gospostva iz leta 1498. Ta v razdelku o gorskih pravicah navaja tudi lokacijo *pey dem Öden geslos*, kar zelo verjetno pomeni ruševino, oddaljeno okrog dva kilometra od žumberškega gradu.²⁴⁹ Torej sta v Valvazorjevem času obstajala dva srednjeveška

²⁴¹ Damjan Lapajne, Spomenička baština Žumberka, v: Žumberak: Baština i izazovi budućnosti. Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak, Stari grad Žumberak 1996, str. 30 sl.

²⁴² Obe ruševini sta kot *Altes Schloß Sichelburg* in *Schloß Sichelburg* označeni že na jožefinski vojaški karti iz okrog leta 1780 (Josephinische Landesaufnahme (kot v op. 223), Sectio 63. Gl. še Izletniška karta Spominsko območje Žumberak–Gorjanci 1:50000, Geodetski zavod SRS, Mladinska knjiga 1986 (na njej je južnejša ruševina poleg cerkve sv. Nikole označena kot Novi grad); Državna topografska karta republike Slovenije 1:25000, Geodetska uprava republike Slovenije 1997, lista Kostanjevica 160, Drašiči 176.

²⁴³ Gl. Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 32 sl.

²⁴⁴ Valvazor XII, str. 74.

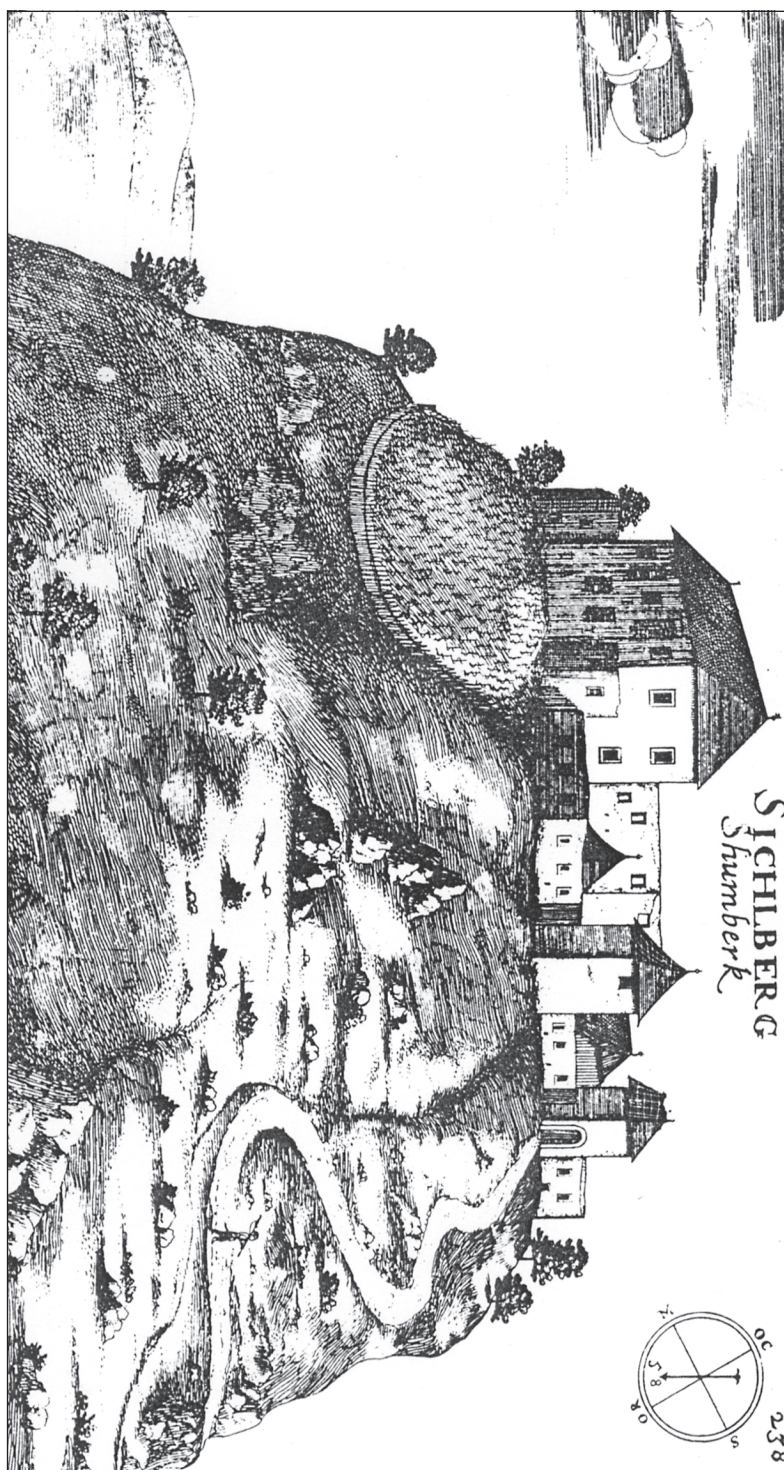
²⁴⁵ Njen tloris in opis, ki dokazujeta staro poreklo, prinaša nekaj desetletij pred Valvazorjem (1639) tudi cesarski inženir Pieroni. Oba dokumenta sta ponatisnjena v članku Anton Koblar, Čegav je Žumberk, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (=IMK) VIII, 1898, str. 138 in priloga.

²⁴⁶ Valvazor XI, str. 454; prim. Radoslav Lopašić, Žumberak. Crte mjestopisne i poviestne, Zagreb 1881, str. 4; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 139–140; Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 51 sl.; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 122.

²⁴⁷ Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 33 sl.

²⁴⁸ Tkalcic, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51; Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 51.

²⁴⁹ Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 249. Kos v ediciji urbarja ne omenja dveh grajskih ostalin in možnosti, da gre *pey dem Öden geslos* za ruševino v neposredni bližini žumberškega gradu. V opombi 85 se odloči za lokacijo Stari Grad v Podbočju pri Kostanjevici, a brez argumentacije. Vendar pa se na prejšnji

Grad Žumberk (Johann W. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679)

grajska objekta, oba s tipično srednjeveško lego vrh vzpetine, vendar se je pravo ime porušenega že izgubilo. Med ljudstvom se je do 18. stoletja za ruševino uveljavilo ime »Stari grad Žumberk« (*altes Schloß Sichelburg*), kot dokazuje jožefinski vojaški zemljevid, nastal okrog 1780 na podlagi terenskega dela vojnih kartografov (južnejši, tedaj še stoječi grad je označen kot *Schloß Sichelburg*).²⁵⁰ Konec 19. stoletja je Radoslav Lopašič ugotovil Valvazorjevo zmoto glede Prežeka in postavil domnevo, da je ruševina Stari Grad prvotni grad Žumberk, medtem ko naj bi bil *Sichlberg* z Valvazorjeve grafike zgrajen v času Uskokov v 16. stoletju (tudi ta je 1793 pogorel in je bil nadalje v ruševinah). S tem se je uveljavilo mnenje o dveh žumberških gradovih, ki ga je kmalu sprejelo tudi kranjsko zgodovinarstvo in se drži do danes.²⁵¹ Vendar zgodovinski viri ne dajejo najmanjše opore za mnenje o starejšem in novejšem gradu. Vseskozi se omenja le eden – Sichelberg.²⁵²

Tu se sama od sebe ponuja rešitev problema, ki je le na prvi pogled predrzna. Ali ni morda Stari Grad nekdanji izginuli Sicherstein? Njegova lega se ujema z opisom iz 1447 – ležal je na robu neposeljenega gozda, točno južno od Kostanjevice, ki je gozd omejevala na severu. To lego še dodatno potrjuje listina iz 1487 o razsodbi spora glede tega gozda med samostanom Pleterje in žumberškim gospodstvom. V njej je bil gozd razdeljen na dve polovici – južna je označena kot *der ander halb wald gegen Sicherberg und Sicherstain*.²⁵³ To dokazuje, da sta oba gradova ležala blizu skupaj na južni strani slemena Gorjancev. Glavni argument in dokaz pa je lokacija ruševine Starega Gradu v neposredni bližini vasi Petričko selo, Grič in Tomaševci na vzhodni ter Sopote na zahodni strani, kamor Sicherstein postavljajo listine iz let 1330, 1377 in 1447. Lahko rečemo, da je istovetnost Starega Gradu in Sichersteina nedvomna. Položaj relativno blizu gradu Žumberka, sicer v sosednji dolini, ni sporen. Družini Sicherstein in Sichelberg sta bili v sorodu in tudi posesti enega in drugega

strani urbarja omenja kot del gospodstva Žumberk tudi dvor pod Sichersteinom (*ain hof vntter Sichelstain gelegen*). Navajanje gorskih pravic »pri pustem gradu« bi se zato prav lahko nanašalo na bližnji Sicherstein. Dodatni argument je pleterska listina iz leta 1447, ki dokazuje vinograde v bližini Sichersteina – omenja se vinska desetina pri izginuli vasi *Huntzperg ze negst bei der Veste Sicherstain* (kot v op. 232). Ker je v poglavju žumberškega urbarja o gornini na prvem mestu govora o lokaciji Pečno jugovzhodno od žumberškega gradu, sledi pa lokacija *pey dem Öden geslos* brez natančnejše oznake, ni samo po sebi umevno, da gre za preskok h Kostanjevici onstran hribovja, v drugo deželno sodišče. Stari grad v Podbočju – dejansko prvotni grad oziroma trdnjava Kostanjevica – je bil dokazano v uporabi celjskih grofov še do leta 1431, tudi nadalje pa so grad in gospodstvo upravljali grajski oskrbniki, tako še 1472 (gl. Predovnik, Grofje Celjski (kot v op. 97), str. 190 sl.; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 117–118). Zato je težko verjetno, da bi bil leta 1498 že *Ödes geslos*. Prvič se dokazano navaja kot opuščen šele leta 1581 v gorninskem registru kostanjeviškega samostana (Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 124). »Pustega gradu« žumberškega urbarja zato ne moremo brez pomislekov enačiti s Starim Gradom v Podbočju.

²⁵⁰ Gl. op. 242.

²⁵¹ Lopašič, Žumberak (kot v op. 246), str. 3 sl.; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 135 sl.; Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 32 sl.

²⁵² Koblar je domneval, da so stari grad uničili Turki konec 15. stoletja, nakar je bil zgrajen novi. Vendar pa je v virih 15. in 16. stoletja, ki zelo verno dokumentirajo posestno zgodovino gradu Žumberka, vseskozi govora le o enem in istem gradu. Novi na drugi lokaciji bi bil investicijsko precejšen zalogaj, ki bi v primeru deželnoknežje posesti, kot je bil Žumberk, moral pustiti odmev v virih. Vendar o tem ni nobenih vesti. Celo nasprotno. Ivan Lenković je leta 1546 ob prevzemu nove funkcije uskoškega glavarja prosil kralja, da bi smel uporabiti nekaj sto renskih goldinarjev za popravilo žumberškega gradu, ki je bil v razsulu, in bi v nasprotnem popolnoma razpadel. ... *geschloss Sichlberg ... also zerrissen unnd pawföllig, das vasst niemant mer darinnen wonnen mag ... wo disem geschloss mit pesserung unnd flichwerch nit von stundann hilff beschehen, so wierdt es inn khurtz alles ze hauffenn fallen*, kar gotovo ne kaže na novejši grajski objekt. Ivič, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXXVI, str. 144; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 218. Poleg tega Valvazorjeva podoba gradu nikakor ne prikazuje objekta, ki bi bil v času najhujše turške nevarnosti zgrajen po fortifikacijskih načelih 16. stoletja, kot na primer grad v Brežicah.

gospodstva v žumberškem hribovju so ležale blizu skupaj, celo v nekaterih istih vaseh, kot kažejo urbarji iz 1498 in 1507. Po izumrtju Sichersteinskih in prehodu njihove posesti na samostan Pleterje je grad propadal. Sicer se še omenja pri označevanju lege krajev v potrdilu pleterskih posesti leta 1447 kot *vest*,²⁵⁴ tri leta zatem kot *haws Sicherstain*,²⁵⁵ vendar kartuzijani verjetno niso videli koristi od oddaljenega gradu. Ta je do konca stoletja propadel. Žumberški urbar 1498 govori le še o »pustem gradu« (*pey dem Öden geslos*),²⁵⁶ v pleterskem urbarju 1507 pa se sploh ne omenja več. Z njim je izginilo tudi njegovo pravo ime.

Zahteve zagrebške škofije v 14. stoletju

Za zaključek prikaza o širjenju Kranjske in oblikovanju nove meje imperija bomo predstavili še vir, ki bo lepo zaokrožil dosedanje ugotovitve s pogledom »z one strani« – s hrvaške perspektive. Gre za statute zagrebškega kapitlja iz srede 14. stoletja, ki so pri tej problematiki premalo upoštevani in jih je po mojem mnenju potrebno ponovno kritično ovrednotiti.²⁵⁷ Iz njih je razvidno, da je zagrebška škofija, natančneje – njen goriški arhidiaconat (ime po Gorici v bližini dan. Budačkega), še v 14. stoletju odločno zahtevala desetine iz župnij oziroma cerkva, ki so bile že več kot stoletje v okviru nemške države. Zato je prišlo do spora zlasti z nemškim viteškim redom, ki je imel v rokah cerkveno upravo v Beli krajini. V tem sporu se je Zagreb skliceval na stare pravice (*ex institutione et ordinacione antiqua*), torej na staro jurisdikcijo škofije.²⁵⁸ Ozemlje *provinciole Methlice, de Syhenstain, de Syhembergh et de Grachan* je tedaj za zagrebško škofijo uradno sestavljalo enega od treh distriktov/provinc goriškega arhidiaconata. Izrecno je rečeno, da do vključno Semiča v Beli krajini leži blizu, vendar zunaj meja oglejske in znotraj zagrebške cerkvene province, meja pa poteka proti severu po grebenu hribovja (torej po Gorjancih).²⁵⁹ To dokazuje tudi seznam

²⁵³ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1487 junij 15. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

²⁵⁴ Kot v op. 232.

²⁵⁵ Kot v op. 237.

²⁵⁶ Gl. op. 249.

²⁵⁷ Statute je objavil Tkalčič v: Povjestni spomenici (kot v op. 194), o desetinskem sporu str. 48 sl. Vire je zadnji interpretiral v svoji izvrstni študiji o Beli krajini v srednjem veku Dušan Kos (kot v op. 38), str. 422 sl., vendar menim, da je premalo upošteval nekatere momente tega dogajanja, oziroma jih je zelo sugestivno tolmačil v skladu s svojo tezo, da zagrebška škofija ni imela prvotno nobene lastne cerkvene organizacije v Beli krajini.

²⁵⁸ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49. Dušan Kos trdi, da zagrebške pravice »niso nikdar obstajale, saj ... zagrebška škofija ni imela cerkvene organizacije v Beli krajini« (Bela krajina (kot v op. 38), str. 422). Za to trditev ni nobenega trdnega dokaza.

²⁵⁹ ... *redditus sive proventus decimales in eadem provinciola (de Methlica, op. M. K.) et locis sibi adherentibus esse de pertinentiis decimacionis capituli supradicti, tamquam de existentibus infra limites zagrabiensis dyoecesis usque ecclesiam beatissimi Stephani regis Hungarie de Zemch inclusive, que ecclesia cum sua parochia et capellis circa et extra limites aquilegiensis dyoecesis existit parte in illa, et abhinc limes protenditur per cacumen moncium versus aquilonem directe quodammodo, ecclesias de Syhenstain, de Syhembergh et de Grachan ad zagrabiensis ecclesie dyoecesim includendo* ... (Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49–50; CD X, št. 353). Dušan Kos omenja, da je bilo bistvo spora v pripadnosti desetine in ne v jurisdikciji župnij. Vendar je šlo tudi za jurisdikcijo. V uvodu v statute je izrecno rečeno, da sporno ozemlje (*provincia*) Bele krajine, Žumberka in Sichersteina *ad decimacionem et ad obedienciam* archidiacono de Guerche debitam bene pertinet ad nos et ipsum archidiaconum de iure, in v nadaljevanju, da tamkajšnji kleriki *nullam obedienciam exhibent suo archidiacono* (prav tam, str. 48). V teku spora so prišli duhovniki omenjenega območja v konflikt z arhidiaonom tudi glede prejemanja zakramentov – *super recepcione sacramentorum ab ipso archidiacono* – in bili zato sojeni (prav tam, str. 55). Kot bo razvidno v nadaljevanju, je tudi papež priznaval pristojnost zagrebške cerkve nad tem območjem.

fara zagrebške dieceze iz leta 1334, pred začetkom spora, ki natančno našteva vse cerkve Bele krajine, Vivodine in Žumberka (s tega vidika prvovrsten vir). V zaključku seznama je jasno rečeno, da so to vse zagrebške cerkve tostran gora (*citra montes*).²⁶⁰ Da pretenzije zagrebškega kapitlja nad nekdanjim ozemljem škofije niso bile namišljene in le rezultat »prevejane politike«, temveč so se opirali na neke legitimne stare pravice, kaže več momentov – zahteve so bile posredovane papežu v Avignon, še več, ta je odločil v prid Zagreba in mu prisodil desetine ter celo izobčil sicer elitni in ekskluzivni katoliški nemški viteški red v Beli krajini. Izobčenje je bilo februarja 1349 tudi dejansko javno razglašeno po opolnomočencih zagrebške škofije v trgu Metlika, torej na ozemlju imperija.²⁶¹ Naslednje leto so bili zaradi nepokorščine Zagrebu izobčeni še poimensko naštetih duhovniki Bele krajine in cerkva v Vivodini in Žumberku.²⁶² Ne moremo dvomiti, da je bilo potrebno papeški kuriji v takem sporu predložiti zelo konkretne in prepričljive argumente, in po drugi strani, da so tam zelo natančno vedeli, kakšen je bil (nekdanji) obseg oziroma jurisdikcija zagrebške cerkve. Menim, da ima še posebno težo dejstvo, da papež Klement VI. v svoji buli iz leta 1345 izrecno navaja nemški viteški red in njegove kraje v Beli krajini kot del zagrebške dieceze – torej ji priznava jurisdikcijo nad Belo krajino.²⁶³ To z drugimi besedami pomeni, da cerkvene pravice Ogleja, kot jih je 1228 v Beli krajini utemeljil patriarh Bertold, sredi 14. stoletja še niso bile popolnoma legitimne. Seveda pa so Oglej kot višja instanca in v Beli krajini nemški viteški red ter v Žumberku kranjski kleriki kot neposredni »upravljalci« kljub temu že več kot stoletje s podporo osvajalcav – nemškega plemstva – v novopridobljenem območju izvajali cerkvene funkcije.²⁶⁴ Na to jasno kažeta tudi seznam izredne papeške desetine iz leta 1296 in desetinski seznam iz 1323, ki v okvir oglejske dieceze oziroma arhidiakonata Kranjske in Marke vključujeta župnije v Žumberku, Vivodini ter Beli krajini.²⁶⁵

Ob tem velja opozoriti še na dosedaj spregledano podrobnost – goriški arhidiakon Ivan v opisu poteka desetinskega spora leta 1339 jasno izpričuje, da terja nazaj desetine, ki so jih uzurpirali predhodniki tedanjega komturja križnikov v Beli krajini Henrika (*decimas .. ab aliquibus suis predecessores .. usurpatas*), in to v času hudih vojn v ogrskem kraljestvu

²⁶⁰ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 92–93. Seznam je glede na zadnje objave in ugotovitve Josipa Butorca nastal v letu 1334, torej še pred začetkom desetinskega spora. Butorac, Popis župa zagrebačke biskupije od god 1334, v: Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850-godišnjice osnutka, I. dio, Zagreb 1944, 409 sl.; isti, Popis župa (kot v op. 173), str. 43 sl. (v nadaljnjem uporabljam to izdajo). Pri prvi objavi je na str. 416 karta zagrebške škofije in njenih župnij, ki je ponatisnjena v Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, str. 267.

²⁶¹ Obenem je bilo naročeno duhovnikom v Metliki, Črnomlju, Vinici, Semiču, Podzemlju, Žumberku in Vivodini, da morajo vsako nedeljo in praznike v svojih cerkvah objavljati izobčenje komturja in redovnih bratov. Ekskomunikacija po zagrebških poslancih je bila torej razglašena na ozemlju cesarstva, tostran državne meje, kar je pomembno in kaže na samozavest zagrebške škofije pri argumentiranju njenih zahtev. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 53; CD XI (Zagreb 1913), št. 193, str. 253 sl.

²⁶² Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54 sl.

²⁶³ *Herricum commendatorem et fratres domus hospitalis sancte Marie Theutonicorum de Chernomel, dicte dyoecesis ... percepcio decimarum proveniencium ex fructibus terrarum, possessionum et aliorum bonorum consistencium in loco dicte provinciole de Methlica et eius adherenciis dicte dyoecesis* (Zagrabien-sis, op. M. K.). Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51 sl; CD XI, št. 193.

²⁶⁴ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 420. Tako je npr. leta 1337, tik pred izbruhom spora z zagrebško škofijo, goriški grof Ivan (gospod Bele krajine) vzel v zaščito vse cerkve in posesti nemškega viteškega reda v Beli krajini – ravno tiste, ki so bile nato na udaru s strani zagrebške škofije. Die Urkunden des Deutsch-Ordens Zentralarchivs zu Wien, vol. 1 (1170–1809), ed. Gaston von Pottenegg (Prag–Leipzig 1887), št. 1130, str. 297.

²⁶⁵ *Rationes decimarum* (kot v op. 193), str. 36, 40.

(*tempore manifestarum guerrarum in regno Hungarie*).²⁶⁶ Zagreb je očitno izgubil belokranjske desetine že precej pred letom 1339. Katere boje na Ogrskem je imel v mislih, je težko reči. Potekali so v prvih desetletjih 14. stoletja ob utrjevanju kralja Karla Roberta, predstavnika nove anžujske dinastije na prestolu, kot tudi v razsulu zadnjih desetletij 13. stoletja pod zadnjimi Arpadoviči. Morda pa sega ta podatek še celo dlje nazaj. Kaj se je z desetninami dogajalo v 13. stoletju do omenjenega desetinskega seznama 1296, ki že kaže na njihovo pripadnost Ogleju, ni znano, vendar jih je očitno zagrebška škofija nekoč dejansko dobivala.²⁶⁷ Desetinski spor se je verjetno polegel do okrog leta 1370, ko so se belokranjski križniki dogovorili z zagrebško škofijo za plačilo pavšalnega davka namesto desetine.²⁶⁸ Tudi v Žumberku in Vivodini Zagreb ni uspel. Tamkajšnje župnije so ostale cerkveno podložne oglejskemu patriarhatu in šele leta 1789 so bile predane zagrebški škofiji.²⁶⁹ Vendar pa ni zanemarljivo, da je spor za desetine ponovno izbruhnil v letu 1513, ko so bili križniki v Beli krajini znova izobčeni, in zagrebški kapitelj je še 1554, 1647, 1681 in 1741 pošiljal apele na državni zbor in cesarja, naj mu reinkorporira župnije v Beli krajini in in s tem vrne dohodke. Po drugi strani pa so belokranjski župniki v 17. in 18. stoletju očitno v določeni meri priznavali jurisdikcijo Zagreba, kot kažejo njihova pisma tamkajšnjemu škofu.²⁷⁰

Kaj lahko zaključimo na osnovi teh zanimivih virov? Pretenzije Zagreba v 14. stoletju nedvomno kažejo v grobih obrisih obseg zagrebške škofije, kakršnega je imela od ustanovitve konec 11. stoletja. Po navedbi vira iz 1339 je cerkvena meja na severu potekala po grebenu hribovja – *per cacumen moncium* – torej po obširnem pasu gozdov od Kočevskega Roga prek Gorjancev, ki je ločeval državi. Vse cerkve zagrebškega seznama iz 1334 so ležale »tostran gora« (*citra montes*).²⁷¹ Zagrebška cerkev je torej v 14. stoletju vehementno terjala nazaj samo vse tisto, kar je ležalo južno od razvodnice na Gorjancih. Šlo je za cerkve oziroma teritorije Bele krajine, Žumberka, Sichersteina in Gračenega.²⁷² Medtem ko v Beli krajini lahko govorimo o vojaški osvojitvi starega hrvaškega ozemlja s strani Kranjske (o čemer pričajo tudi viri), pa je v hribovitem Žumberku nedvomno šlo za postopno kolonizacijo večinoma neposeljenega ozemlja in s tem za dolgotrajnejše upravno, sodno in gospodarsko vključevanje v okvir Kranjske, ki so ga izvajali spanhajmski ministeriali in kostanjeviški samostan. Vključno s tem procesom je nastajala tudi cerkvena organizacija – *ecclesias de Syhenstain, de Syhembergh*, ki so bile, kot pove že ime, ustanovljene z nemške (kranjske) strani.²⁷³ Ob tem ostaja odprto vprašanje cerkve v Vivodini, ki je morda ob priključitvi območja Kranjski že stala.²⁷⁴ Ko se je to ozemlje poselilo in gospodarsko napre-

²⁶⁶ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49; CD X, št. 353.

²⁶⁷ Argument Dušana Kosa (Bela krajina (kot v op. 38), str. 423), da Zagreb ni imel tradicije pobiranja desetine po Beli krajini, ker se v računu papeške desetine za zagrebško škofijo iz let 1332–37 ne omenja nobena od tamkajšnjih župnij, ni utemeljen (gl. CD X, št. 34). Do uzurpacije desetine je očitno lahko prišlo že precej pred tem letom.

²⁶⁸ Janko Barle, Nekoliko podatkov za zgodovino belokranjskih župnij, IMK XI, 1901, str. 52–53; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 423.

²⁶⁹ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 135; Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 21–22.

²⁷⁰ Barle, Nekoliko podatkov (kot v op. 268), str. 54 sl.; isti, Še nekaj doneskov o prepiru med križniki v Beli krajini in kapitulom zagrebškim, IMK XI, 1901, str. 189 sl.; Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 21–22.

²⁷¹ Gl. op. 259.

²⁷² To je še en posreden dokaz, da je grad Sicherstein stal na južni strani Gorjancev.

²⁷³ Tudi tamkajšnji duhovniki so v času spora sredi 14. stoletja po imenih sodeč Nemci – Dietrich pri cerkvi sv. Nikolaja pri žumberškem gradu oz. pri Sichersteinu in Leopold v Vivodini, za razliko od npr. Radoslava v Vinici in Gonslava v Črnomlju. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 54–55.

²⁷⁴ Gl. zgoraj str. 72.

dovalo je postalo interesantno za zagrebško škofijo, ki je pristavila lonček in terjala desetino od svojega nekdanjega, čeprav prej pustega območja. V zvezi s tem je zanimivo, da zagrebški vir uporablja za označevanje tega ozemlja preprosto poimenovanja po sedežih (»nemških«) zemljiških gospodstev, ki jih na enem mestu opredeljuje kot distrikte (*in districtibus de Syhenstan et Syhembergh*), medtem ko se za Belo krajino skoraj dosledno uporablja naziv provinca Metlika (*provincioli Methlice*), ki ga je podobno uporabil že oglejski patriarh Bertold ob cerkevni priključitvi pokrajine 1228 (*in regione que Metlica dicitur*).²⁷⁵ Tudi to posredno kaže na njihov različen zgodovinski položaj oziroma razvoj. Bela krajina je očitno imela že določeno regionalno identiteto, torej tudi pred kranjsko osvojitvijo že vsaj redko poselitev. Zato je neumestno trditi, da v Beli krajini zagrebška škofija v sto letih od ustanovitve ne bi imela nobene cerkvene organizacije.²⁷⁶ Omenjeni zagrebški dokumenti trdijo nasprotno – da je bil patrocinijski cerkve v Semiču sveti ogrski kralj Štefan (kar omenja v svojem pismu tudi papeški legat Gvido leta 1350) in da je cerkev ustanovil kralj Bela (*de fundacione regis Bele*),²⁷⁷ kar je popolnoma verjetno.²⁷⁸ Za razliko od omenjenih treh območij pa je pri ozemlju obmejne utrdbe Gračeno (*districtus Grachan; ecclesias de Grachan*) v zagrebških terjativah zaslediti drugačno obravnavo. Teoretično se sicer še omenja kot del zagrebške škofije v spisku cerkva iz 1334 in v teku sledečega spora, vendar konkretne zahteve za to območje niso bile oblikovane. Videti je, da se je Zagreb temu ozemlju, ki je že od srede 13. stoletja imel trdno mejo na Bregani, dejansko že odpovedal.²⁷⁹ Celoten teritorij na južni strani razvodja od Kočevskega Roga prek Gorjancev je bil torej v cerkvenem pogledu še v 14. stoletju sporen in celo papež ga je prisodil nazaj zagrebški škofiji, medtem ko je bil v posvetnem pogledu *de facto* že več kot sto let del imperija. S strani ogrskih oblasti nimamo nobenih virov o poskusih povrnitve tega ozemlja²⁸⁰ in cerkvene ambicije niso imele ekvivalentne podpore z laične strani. Zato tudi niso uspele.

²⁷⁵ Gl. op. 121.

²⁷⁶ Tako Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 416 sl.

²⁷⁷ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54, 93; CD XI, št. 447. Glede na to, da je ogrski kralj lahko ustanovil cerkev v Beli krajini najkasneje do vključitve v oglejsko diecezo leta 1228, prideta v poštev Bela II. (1131–1141) in Bela III. (1173–1196). Neutemeljena je trditev, da Bela III. ni mogel biti njen ustanovitelj, ker zaradi višnjegorske zasedbe Bele krajine ni imel nobene moči (Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 38, op. 5). Po njegovem ukazu je župan Štefan Goriški v povračilo za višnjegorsko plenjenje napadel in opustošil gospostvo Mehovo. Bela III. je bil najmočnejši ogrski vladar 12. stoletja in se je celo sam vojaško vpletal v sosednje pokrajine v imperiju. Prim. mojo argumentacijo v Kosi, Templarji (kot v op. 38), str. 19 sl.

²⁷⁸ Patronatske pravice Zofije Višnjegorske nad belokranjskimi cerkvami leta 1228 tega ne izključujejo. Njen oče je bil najverjetnejši osvajalec pokrajine – komu pripade pristojnost nad cerkvami, če ne osvajalcu. Identičen primer imamo pri osvojitvi ogrskega ozemlja vzhodno od Ptuja. Friderik III. Ptujski je podelil nemškemu viteškemu redu osvojeno posest pri Veliki Nedelji z desetini in (že obstoječo) cerkvijo, njegov sin Friderik IV. pa je 1235 roku posebej podelil še patronatsko pravico – ... *ius patronatus quod mihi conpetebat in ecclesia que uocatur ad sanctam Dominicam*. UBSt II, št. 203, 324, 337; Gradivo V, št. 370, 633, 647.

²⁷⁹ Za razliko od ostalega območja, kjer so navedene konkretne cerkve in imena duhovnikov, ki so bili zaradi nepokoravanja Zagrebu celo izobčeni, se pri Gračenem takšni ukrepi niso izvedli. V spisku iz 1334, ki sistematično našteva vsa območja in cerkve goriškega arhidiakonata, je za to ozemlje celo poseben dostavek: *Retulit eciam magister Demetrius ... quod eo tempore, quando fuerat cancellarius Stephani bani existens laycus, fuerat informatus, quod districtus de Grachan erat de archidiaconatu de Guerche et sit dioecesis zagradiensis*. Iz njega je razvidno, da je bila izpeljana poizvedba, če je območje Gračena nekoč res sodilo pod goriški arhidiakonot, in je bilo šele naknadno vključeno v seznam. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 93.

²⁸⁰ Za razliko od npr. gospostva Borl ob Dravi, ki ga je ogrski kralj v vseh mirovnih pogodbah s Habsburžani zamenjal nazaj (gl. op. 162).

Ti podatki iz virov zagrebške škofije so prvovrsten dokaz o nekdanjem obsegu dieceze in hkrati poteku nekdanje državne meje med cesarstvom in ogrsko-hrvaško državo. Kot pri vsej zahodni ogrski meji se je seveda meja cerkvenih provinc skladala z državno. To pa je obenem dokaz, da hrvaška cerkvena in politična pristojnost dejansko nikoli ni zajemala ozemlja do spodnje Krke oziroma Šentjernejskega polja, kot se je domnevalo.²⁸¹ Zagreb v 14. stoletju sam postavlja mejo svojih terjatev na sleme hribovja. Če bi imel kakršnekoli stare legitimne pravice, bi lahko terjal mejo na Krki! Pravo prvotno mejo med državama je nedvomno pomenil širok pas gozdov Gorjancev in Žumberka. Kranjska kolonizacija je vanj hitro napredovala, po svoje oblikovala novo mejo, in zagrebška škofija je sredi 14. stoletja poskušala uveljaviti vsaj naravno in najbolj logično mejno črto – po razvodju hribovja, kar pa ji ni uspelo. Za razliko od historičnega argumenta pri Beli krajini in argumenta naravne meje pri Žumberku pa seveda Zagreb ni mogel z ničemer utemeljevati jurisdikcije nad gosto poseljenim ter politično in cerkveno v Kranjsko popolnoma integriranim severnim podgorjem Gorjancev. Hrvaški dokumenti tako v celoti potrjujejo naše predhodne ugotovitve.

Ecclesia sancti Bartholomei de Syhenstan – župnija Šentjernej?

Prav statuti zagrebškega kapitlja so pripeljali nekatere raziskovalce k sklepu, da sta jurisdikcija škofije in staro hrvaško ozemlje nekdanj segala do spodnje Krke in po njej vse do Kronovega. V njih se namreč pri naštevanju cerkva omenja, zgolj na enem mestu, tudi *ecclesia sancti Bartholomei de Syhenstan*.²⁸² Glede na patrocinij in na domnevno lego gradu Sicherstein pri Pleterjah so jo enačili z župnijo v Šentjerneju, medtem ko so *ecclesia de Grachan* glede na napačno lociranje gradu Gračeno na Stari Grad nad Podbočjem istovetili z župnijo sv. Križa v Podbočju.²⁸³ Vendar pa je takšna interpretacija nedvomno napačna. Vir sam jo izključuje, saj postavlja mejo cerkvene jurisdikcije na sleme Gorjancev tako, da je zagrebška škofija vključevala cerkve Žumberka, Sichersteina in Gračenega, ki so torej vse ležale na južni strani hribovja. Grad Sicherstein je stal v bližini žumberškega gradu na današnjem hrvaškem ozemlju, kot smo dokazali zgoraj. Zelo verjetno je stala nekje tam tudi njemu pripadajoča cerkev sv. Bartolomeja. Zgovorno je dejstvo, da se v istem viru pri cerkvah *de Sihembergh* in *de Syhenstan* v letih 1349 in 1350 navaja isti duhovnik – Ditrik,²⁸⁴ ki bi po logiki omenjene napačne interpretacije moral službovati v Šentjerneju in v žumberški župniji onstran gora. To je glede na položaj Šentjerneja sredi izredno gosto poseljene agrarne pokrajine in po drugi strani oddaljenost in odročnost žumberške župnije, ki pa je spet imela gosto poselitev in precej prebivalstva, praktično izključeno. Šentjernejska župnija je bila izredno aktivna – leta 1602 je imela kar 23 podružničnih cerkva, od katerih jih je bil velik del že srednjeveških – in tamkajšnji župnik je bil nedvomno več kot polno zaposlen.²⁸⁵ Dejansko se v virih kot župnik Šentjerneja leta 1352 omenja neki Amalrik, in ne Ditrik (*Amelreich pharrer von sand Bartholome*).²⁸⁶

²⁸¹ Gl. naslednje poglavje.

²⁸² Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54.

²⁸³ To mnenje je zapisal že 1881 Radoslav Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 13, 18 sl., prevzel pa ga je Hauptmann v svojem prikazu razvoja Kranjske – gl. Nastanek (kot v op. 16), str. 49–50; isti, O postanku (kot v op. 38), str. 97; Kos, Postanek in razvoj (kot v op. 38), str. 30. Pojavlja se tudi v novejših zgodovinskih prispevkih, prim. Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 39 (op. 25), ter prispevka Boža Otorepca in Marinke Dražumerič v: Zbornik župnije Šentjernej, ur. Marinka Dražumerič, Stane Granda, Šentjernej 1999, str. 53, 289.

²⁸⁴ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 54.

²⁸⁵ Gl. France M. Dolinar, Drobne zanimivosti iz starejše zgodovine šentjernejske župnije, v: Zbornik župnije Šentjernej (kot v op. 283), str. 181 sl.

²⁸⁶ GZL I, št. 57.

Zagrebski dokumenti na enem mestu izrecno omenjajo cerkev sv. Nikolaja v Žumberku – *sancti Nicolai de Syhembergh*,²⁸⁷ kjer je služboval omenjeni Ditrik, kar je nedvomno še danes stoječa cerkev sv. Nikolaja poleg ruševin žumberškega gradu. Ni znano, ali je tedaj že šlo za župnijsko cerkev ali ne.²⁸⁸ Vendar je poleg te cerkve že tedaj v žumberškem hribovju obstajala druga – sv. Mihaela v kraju Kalje, ki pa je bila sedež župnije. Omenja se že leta 1318 v listini Otona Sichersteina, ko ji je ta podelil neke desetine z namenom, da se pri župniji ustanovi mesto kaplana (*pharre datz sand Michel ze Sycherberch*).²⁸⁹ Sichersteini so imeli očitno interes po nastavitvi kaplana, saj so imeli v bližini močno posest. Vendar pa te cerkve oz. župnije, ki bi jo skupaj s cerkvijo sv. Nikolaja najlažje upravljal isti župnik, zagrebški dokumenti ne omenjajo. Morda lahko pod navedbo »sichersteinska cerkev« (*ecclesia de Syhenstain*) razumemo prav to župnijo. Patronat nad njo sta si leta 1405 lastila tako Nikolaj Žumberški kot kostanjeviški samostan, nekoč pa je bil verjetno v rokah rodbine Sicherstein.²⁹⁰ Kaj pa je bila potem cerkev sv. Bartolomeja *de Syhenstan*? Lahko je šlo za eno od mnogih podružničnih cerkva v Žumberku, ki je danes ni več ali je bil njen patrocinij kasneje spremenjen. Morda je šlo za cerkveni objekt, ki so ga hrvaški arheologi odkrili neposredno poleg ruševine nekdanjega Sichersteina (Žumberaškega Starega Gradu), za katerega ne vemo, komu je bil posvečen.²⁹¹ Da je takšna možnost verjetna, kaže v zagrebškem seznamu iz 1334 tudi omemba cerkve sv. Križa v Žumberku – *ecclesia sancte crucis de Sihembergh*²⁹² – katere lokacija nam je danes neznana ali pa gre za kakšno od obstoječih s spremenjenim patrocinijem. Seveda ni govora o župniji sv. Križa v Podbočju, severno od Gorjancev, ki ni imela zveze z oddaljenim Žumberkom, saj je na koncu seznama rečeno, da cerkve ležijo »tostran gora«. Prav tako cerkev sv. Bartolomeja *de Syhenstan* ni imela zveze s Šentjernejem. Dopustiti pa moramo tudi možnost, da bi v zagrebških virih pri poimenovanju cerkva prišlo do napak, saj so dejansko izražali le cerkvene pretenzije nad ozemljem, ki je ležalo v sosednji državi in bilo izven njihove efektivne pristojnosti. Morda je bila pod imenom sv. Bartolomeja mišljena prav župnijska cerkev sv. Mihaela v Kalju, kar bi lahko zadovoljivo razložilo zagrebške navedbe. Drugače si težko razložimo, da so v Zagrebu v okviru zahtevane jurisdikcije nad gosposčinami Žumberka in Sichersteina med številnimi navedenimi cerkvami pozabili prav na sedež župnije v Kalju. Upoštevati pa moramo tudi, da se je v 16. stoletju po turških plenitvah in z naseljevanjem pravoslavnega uskoškega prebivalstva poselitvena in cerkvena podoba Žumberka temeljito spremenila. To je vključevalo propad mnogih starih katoliških, postavljanje pravoslavnih cerkva in tudi spreminjanje patrocinijev.²⁹³ Staro tezo o obsegu nekdanjega hrvaškega ozemlja ob spodnji Krki, ki temelji zgolj na imenu patrocinija cerkve, brez podpore kakršnihkoli drugih dokazov, moramo zato gladko zavrniti.

²⁸⁷ Tkalčić, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51.

²⁸⁸ V obdobju Vojne krajine, vsaj od konca 16. stoletja, je bil sedež žumberške župnije pri Miklavževi cerkvi. Gl. Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 364, 471 sl.

²⁸⁹ ARS, Kronološka serija listin, 1318 julij 4. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 176.

²⁹⁰ 1405, marec 14., prepis iz 18. stoletja v ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179, prepisi listin samostana Kostanjevica, pola 19–20; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 179, 226.

²⁹¹ Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 34.

²⁹² Tkalčić, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 93.

²⁹³ Gl. seznam žumberških cerkva iz leta 1768 v Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 471 sl.; prim. Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 44 sl.

Zaključek

Kot smo prikazali v dosedANJI razpravi, se je v teku dveh stoletij predvsem s kolonizacijo in krčenjem obmejnega gozda oblikovala nova meja imperija južno od spodnje Krke. Videti je, da je bil ta proces s hrvaške strani precej manj intenziven kot s kranjske. V začetku 13. stoletja je bila poseljena rodovitna ravnina južno od spodnjega toka Bregane, kjer se hrvaška naselja omenjajo v listini iz leta 1209.²⁹⁴ V neposredni bližini je bilo ustanovljeno tudi svobodno kraljevsko mesto Samobor, pomembna obmejna trgovska naselbina, ki je dobilo 1242 že drugič potrjene kraljevske svoboščine.²⁹⁵ Južneje pa je hrvaška poselitev sredi 13. stoletja zajemala bolj ali manj šele podgorje in spodnje dele dolin, ki so se zajedale v Žumberk. To je jasno razvidno iz dokumenta, v katerem je slavonski ban Štefan leta 1249 natančno preveril in opisal meje zemljiških gospodstev podgorske županije, ki je ležala ob državni meji.²⁹⁶ Hrvaški obmejni gradovi, ki jih v virih zasledimo šele od srede 13. stoletja, so se nizali na vrhovih ob vzhodnem in južnem robu Žumberka – danes neznan kraljevski kastrum Bregana, Samobor, Okić, Lipovec, Podgorje in Ozalj ob Kolpi. Leta 1251 prvič omenjeni Lipovec je bil po besedah listine kralja Bele IV., ki govori o njegovi postavitvi, zgrajen »v slavo in utrditev kraljestva« (*ad honorem et confortacionem regni*).²⁹⁷ Kot meja posesti gradu se v tem dokumentu omenja tudi mejni jarek (*indagines*) v območju spodnje Bregane, ki se je stekal v Savo, ob katerem so mejili z »Nemci« (*ubi commetanei sunt Theutonici*).²⁹⁸ Ogrska obrambna linija, nastala v 13. stoletju, je potekala južno od pasu hribovja Gorjancev–Žumberka. Znotraj tega pasu nimamo dotedaj nobene omembe hrvaških naselij niti obrambnih objektov (z možno izjemo utrdbe Gračeno na vzhodnem robu). Še toliko manj verjetno je, da bi kdaj obstajali v severnem podgorju Gorjancev, kar je posredno še en indic, da ne moremo govoriti o ogrski, kaj šele stari hrvaški politični pristojnosti ob spodnji Krki severno od Gorjancev. Za razliko od hrvaške je kranjska kolonizacija do srede 13. stoletja že napredovala globoko v hribovje, kot kaže ustanovna listina samostana Kostanjevica leta 1249.²⁹⁹ Par let kasneje je bila meja med državama že trdno uveljavljena na rečici Bregani, vsaj v njenem spodnjem toku. Ko je leta 1254 koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik III. potrdil daritev Reinbota Hertenberškega stiškemu samostanu, je v listini omenil tudi, da je bil temu obljubljen pokop v samostanu, če bi umrl kjerkoli med goro Ljubelj in Bregano, »ki deli našo deželo in ogrsko kraljestvo« (*quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*).³⁰⁰ Leta 1283 je bila v Zagrebu izpeljana prodaja gradu Lipovec

²⁹⁴ CD III, št. 75 (pravilno 76). Omenja se več posestnih sklopov, med njimi Otok ob Savi (danes Samoborski otok) in kot meja ene od posesti izliv Bregane.

²⁹⁵ CD IV, št. 149; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 260.

²⁹⁶ CD IV, št. 356. Med najbolj severnimi kraji so naštet Kupeć dol, Toplice Svetojanske, Slavetić, Brebrovac, Krašić ob južnem vznožju Žumberka, ter gora Kostanjevac vzhodno od Bele krajine (morda v območju kasnejšega istoimenega naselja).

²⁹⁷ CD IV, št. 382. V tej listini je omenjen tudi nelociran kraljevski *castrum Bregana*.

²⁹⁸ Preko mejnega jarka in okopov je vodil vstop na ozemlje cesarstva (*porta indaginis*) z ogrsko carino (*tributum porte*). Omenjeno v listini iz leta 1280 (CD VI, št. 317). Kralj Ladislav IV. je leta 1274 podelil županu Ivanu mesto Samobor vključno s carino na mejnem prehodu – *villam in Sclauonia existentem Zamabur nuncupatam ... cum tributo porte prope ipsam villam in regni nostri confinio existentis*. CD VI, št. 86; Klaić, »Indagines« (kot v op. 122), str. 5 sl.

²⁹⁹ Gl. str. 58.

³⁰⁰ UBK II, št. 207. Pucljev prepis iz 18. stoletja po originalu ima nedvomno napako, ki ustvarja nesmiselno zvezo: ... *infra montem Leybel et per Germaniam, quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* (Idiographia (kot v op. 7), str. 29). Že Wladimir Milkowicz, Die Klöster in Krain, Archiv für österreichische Geschichte 74, 1889, str. 275, je predložil edino možno logično rešitev *Pregoniam* – Bregani.

in v listini so bile zelo podrobno opisane meje gospostva. Meja na jugozahodu se je začela ob izviru Bregane (*incipit in capite aque Bregana*) in se po poteku vzhodno in severno mimo Samobora spet zaključila na Bregani, oziroma ob njenem nekdanjem izlivu v Savo (*ubi aqua Bregana quondam cadebat in Zaua*).³⁰¹ Zanimivo je, da ni opisana zahodna meja proti Kranjski v notranjost Žumberka oziroma Gorjancev. Na osnovi tega lahko sklepamo, da je tam mejo vsekoli pomenil tok Bregane, ki sicer začenja in končuje opis ostale meje, ali pa, da v obsežnem gozdnatem pasu državna meja še ni bila definirana.³⁰² Kot kažejo sezname naselij v kostanjeviških, žumberških in pleterskih urbarjih ter hrvaških davčnih popisih, ki z ene ali druge strani nikjer ne sežejo preko Bregane, je soteska globoko v hribovje vrezane reke kasneje pomenila mejo v svojem celotnem toku od izliva v Savo do izvira, nakar je meja prečila hribovje ter dosegla Kolpo nekje jugovzhodno od Vivodine.³⁰³ V začetku novega veka se je vzhodno od Metlike ustalila na potoku Kamenica in tekla dalje po Kolpi.³⁰⁴ Tako je velik del žumberške pokrajine vključno z Vivodino postal del dežele Kranjske oziroma Marke. Še v celem 16. stoletju se grad Žumberk z gospostvom in vsemi danes hrvaškimi vasi izrecno omenja kot »*Schloss Sichelberg in Fürstenthumb Crain gelegen*« (1501, 1526, 1543, 1564, 1571).³⁰⁵ Vendar je ob turških vpadih 15. in 16. stoletja, naseljevanju Uskokov in oblikovanju Vojne krajine celo območje spremenilo etnično in cerkveno podobo in postopno ušlo izpod oblasti dežele Kranjske. Propadajoča zemljiška gospostva (Žumberk, samostana Pleterje in Kostanjevica ter peščica drugih posestnikov) so morala prepustiti svoje posesti deželnemu knezu za naselitev Uskokov. Zaradi spornih obmejnih vprašanj, ki so nastala ob novih razmerah v Žumberku, je že leta 1550 po kraljevem ukazu prišlo do srečanja poslancev Kranjske in Hrvaške v Samoboru, kjer naj bi se razpravljalo o poteku meje.³⁰⁶ Vendar pa tedaj meja verjetno še ni bila spreminjana. Šele sredi 18. stoletja je oblast Kranjske tudi formalno prenehala in žumberška krajina je bila upravno priključena Vojni krajini oziroma karlovškemu generalatu. Ob tem je bila potegnjena nova mejna črta po slemenu Gorjancev, ki se je z manjšimi popravki ohranila do danes, ko tvori slovensko-hrvaško državno mejo. Vse ozemlje Žumberka pa je bilo po ukinitvi Vojne krajine leta 1881 priključeno civilni Hrvaški.³⁰⁷

³⁰¹ CD VI, št. 379.

³⁰² Očitno je do kolonizacije tega obmejnega hribovitega območja s hrvaške strani prišlo šele kasneje in sicer iz smeri novega gradu Samobor, ki so ga v času češkega gospostva nad Kranjsko 1270–76 na hrvaškem ozemlju postavili ljudje kralja Otokarja (CD VI, št. 86). V davčnem seznamu iz leta 1598 se v okviru gospostva Samobor navajajo vse še danes obstoječe hrvaške vasi v Samoborskem gorju, ki segajo vse do toka mejne reke Bregane, a ga nikjer ne presežejo. Gl. Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 403 sl.

³⁰³ V potrditvi obsežnih posesti na Gorjancih kartuziji Pleterje s strani celjskih grofov leta 1447 je Bregana označena kot posestna meja. Obsežen podarjeni gozdni pas je potekal od vasi Stojdraga *an die Brigan gen Mokricz* (gl. op. 232). Vas Tihočaj južno nad izviri Bregane je še sodila v gospostvo Žumberk, torej h Kranjski, kot je znano iz leta 1530, ko je zaradi naseljevanja Uskokov prihajalo do napetosti z gradiščanom hrvaškega Jastrebarskega. V dokumentu je rečeno, da je Tihočaj *vedno* sodil pod grad Žumberk – *in terris, que semper pertinuerunt castro Sichelberg wlgō Tihoxay nomine* ... Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) I, MSHSM 35, št. 460, str. 433. Sosednji vasi Pečno in Goljak sta v okviru gospostva Žumberk izkazani v urbarju 1498 – Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 232. Na jugu Žumberka so kot »*Dorfschaften in Krain*« v pritožbi na deželnoknežje komisarje glede Uskokov 1538 navedene med drugim vasi Kostanjevac, Jurkovo selo in Kupčina – Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 215.

³⁰⁴ Prim. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 220, 229–230; isti, Urbarji (kot v op. 167), str. 35 sl., 103.

³⁰⁵ Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 171 sl., 216 sl.

³⁰⁶ Emil Laszowski, O uredjenju medja Hrvatske naprama Kranjskoj god. 1550, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva VIII, 1906, str. 178 sl.

³⁰⁷ Gl. Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 211 sl.; Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 180 sl. 198 sl.; isti, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 277 sl.; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 228 sl.

Zusammenfassung

... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Die Entstehung der Reichsgrenze in Unterkrain im Mittelalter)

Miha Kosi

Der Großteil des heutigen slowenischen Territoriums gehörte seit dem Ende des 10. Jahrhunderts zum mittelalterlichen »Heiligen Römischen Reich«. Die ältesten bekannten Stützpunkte an der Grenze des Reichs gegen Ungarn und Kroatien befanden sich in Ptuj (Pettau) und Brestanica (Reichenburg). Der genaue Grenzverlauf kann in dieser frühen Phase nicht festgestellt werden. Die Grenze dürfte so wie ein breiter unbesiedelter Wald- und Moorstreifen ausgesehen haben, so wie das an der gesamten westlichen Grenze Ungarns der Fall war. Eine genaue Grenzlinie zwischen den Staaten bildete sich heraus in den darauffolgenden Jahrhunderten im Zuge der Agrarkolonisation des Grenzwaldes sowie durch militärische Eroberungen an einigen Grenzabschnitten. Vor allem im 13. Jahrhundert pendelte sie sich auf einer Linie ein, die das Imperium und Ungarn/Kroatien bis zu den großen politischen und ethnischen Veränderungen zur Zeit der Türkeneinfälle im 16. Jahrhundert voneinander abgrenzte. Die vorliegende Abhandlung befaßt sich mit der Bildung der Reichsgrenze im südöstlichen Teil Krains (Unterkrain).

Aufgrund der Schenkungsurkunden Heinrichs II., Konrads II. und Heinrichs IV. wurde das krainische Grenzgebiet im 11. Jahrhundert endgültig unter weltliche und geistliche Besitzer verteilt. Zu den bedeutendsten zählten das bayerische Bistum Freising sowie die Kärntner Grafen von Friesach-Seltschach, deren Besitz über die Gräfin Hemma bald an das Kärntner Stift und das spätere Bistum Gurk überging. Ältere slowenische Historiker vertraten die Auffassung, der krainische Fluß Krka (Gurk) habe die ursprüngliche Grenzlinie zwischen dem Imperium und dem kroatischen Slawonien gebildet. Die These beruhte auf einer irrigen Interpretation der Quellen des 14. Jahrhunderts, vor allem auf der Forderung des Bistums Zagreb (Agram) nach der einstigen kirchlichen Jurisdiktion. In der Tat kann in so früher Zeit nur von einem breiten unbesiedelten Grenzstreifen die Rede sein, von einem Niemandsland, bestehend aus dem Niederwald südlich des krainischen Flusses Krka (Gurk) sowie aus dem weitgestreckten Höhenzug der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge). Für diesen Landstrich liegen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts weder auf krainischer noch auf kroatischer Seite Beweise für eine Kolonisation vor. In diesem Jahrhundert konsolidierten einige angesehene weltliche und kirchliche Feudalherren des Reichs ihre Besitztümer unmittelbar an der Grenze: die Salzburger Bischöfe nördlich der Save (Brestanica/Reichenburg) und die bayerischen Grafen von Bogen südlich der Save (Krško/Gurkfeld), ferner die Kärntner Herzöge von Spanheim (Raka/Arch und Kostanjevica/Landestrost), die Freisinger Bischöfe (Otok/Gutenwerd), westlich von diesen die Grafen von Weichselburg, die Erben der Grafen von Friesach-Seltschach und der Gräfin Hemma. Sie besaßen alle die nötigen wirtschaftlichen und menschlichen Ressourcen für die Agrarkolonisation des Grenzstreifens und den Ausbau von strategischen Stützpunkten.

Für den Abschnitt der Reichsgrenze südlich des Flusses Krka (Gurk) in Krain kann von einer militärischen Eroberung des Territoriums durch einzelne Militäraktionen, wie einige Historiker vermuteten, nicht die Rede sein. Dazu liegen keine historischen Quellen vor. Es handelt sich um das dichtbewachsene Waldgebiet der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge), das zweifelsohne durch Rodung und Kolonisation im Laufe des 12. und 13. Jahrhunderts gewonnen wurde. Militärisch erobert wurde seitens der Grafen von Weichselburg zu Beginn des 13. Jahrhunderts nur die bis dahin kroatische Bela krajina (Weißkrain) jenseits des Gebirges (sie wurde 1228 von Patriarch Berthold von Andechs unter die kirchliche Verwaltung des Patriarchats von Aquileia, des Imperiums also, gestellt). Im behandelten Raum zeichnet man seit dem Ende des 12. Jahrhunderts in den Quellen zahlreiche neue feudale Zentren - kleinere Ministerialensitze und bedeutendere Burgen, städtische Siedlungen (Kostanjevica/Landestrost, Otok/Gutenwerd) sowie eine schnelle Ausweitung des Kirchennetzes (zahlreiche romanische Kirchen). Somit wurde die Wirtschafts-, Verwaltungs- und Kirchenstruktur südlich des Flusses Krka (Gurk) ausgebaut. An den äußersten Positionen befanden sich die Burgen Gračeno, Žumberk (Sichelburg), Sicherstein und Metlika (Möttling), die die neue Grenze des Imperiums gegen das Ungarisch-Kroatische Königreich bildeten. Die Verschiebung der Reichsgrenze und die Integration des neuen Territoriums waren Ergebnis eines langwierigen komplexen Prozesses. Die bedeutendste Rolle spielten dabei die Kärntner Herzöge,

vor allem Bernhard und Ulrich III. aus dem Geschlecht der Spanheimer samt ihren Ministerialen. Die Spanheimer gründeten in der Verfolgung ihrer Grenzpolitik die Stadt Kostanjevica (Landestrost/später Landstraß) samt Burg sowie 1234 das Zisterzienserkloster Kostanjevica (Landestrost). Die Stadt stellte eine der ältesten planmäßigen Stadtgründungen in slowenischen Landen dar. Ihr Stadtrecht diente vielen anderen Städten in Unterkrain als Vorbild. Die Burg Kostanjevica (Landestrost) war in der Mitte des 13. Jahrhunderts eine der sechs Hauptburgen (*castra capitalia*) der Familie Spanheim.

Wie aus den Quellen des 14. und 15. Jahrhunderts ersichtlich ist, konsolidierte sich die neue Grenze des Imperiums entlang dem Fluß Bregana an seinem gesamten Lauf, durchquerte das Hügelland und erreichte den Fluß Kolpa östlich von Metlika (Möttling). Zum Reich bzw. dem Krain einverleibten Gebiet gehörte das gesamte Hügelland des Žumberak sowie die Region Vivodina (Herzogtum), was bisher in der Geschichtsschreibung übersehen wurde. Die Vivodina hatten sich entweder schon die Herzöge von Spanheim angeeignet oder spätestens bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts ihre Nachfolger die Grafen und Herzöge von Görz-Tirol. Für die nächsten zwei Jahrhunderte war das Gebiet nachweislich Bestandteil des Habsburger Besitzes in Krain. Den größeren Teil der Vivodina erhielten im Laufe des 15. Jahrhunderts die kroatischen Adeligen Frankopani (die Grafen von Krk/Veglia), die damals engste Beziehungen zu den Habsburgern unterhielten. In den Wirren der Türkenkriege am Anfang des 16. Jahrhunderts, als das ethnische Bild der ganzen Region sich grundlegend veränderte, schlossen die Frankopani das Gebiet der Vivodina auch verwaltungsmäßig der Banschaft Slawonien an. Auch die landesfürstliche Herrschaft Sichelberg konnte den Veränderungen nicht entgehen. König Ferdinand bestimmte sie zur Uskokensiedlung, die in den 30er und 40er Jahren des 16. Jahrhunderts stattfand. So geriet das weitere Gebiet des Žumberak in den Rahmen der Militärgrenze. Nach der Aufhebung der letzteren wurde es 1881 Kroatien angeschlossen. Die neue Grenze zwischen Kroatien und Krain (Slowenien) verläuft seit dieser Zeit auf dem Bergrücken der Gorjanci (Uskokengebirge).

Äußerst interessante und unterschiedlich interpretierte Dokumente des Bistums Zagreb (Agram) aus der Mitte des 14. Jahrhunderts beleuchten die alte Reichsgrenze auch aus der südlichen Perspektive. Es handelt sich um Ansprüche des am Ende des 11. Jahrhunderts gegründeten Bistums Zagreb auf die kirchliche Jurisdiktion über das Gebiet, das das Bistum durch den Anschluß an das Reich im 13. Jahrhundert *de facto* verloren hatte. Das Gebiet wurde dem Patriarchat von Aquileia untergestellt. Zagreb forderte im 14. Jahrhundert das Gebiet der Bela krajina (Weißkrain) und der krainischen Herrschaften Vivodina, Sichelberg, Sicherstein sowie Gračeno für sich. Ältere slowenische Historiker vertraten die Ansicht, die Zagreber Ansprüche würden auf den ehemaligen Umfang des Bistums hinweisen sowie auf das ehemalige Territorium des kroatischen Staates, das das gesamte Gebiet bis zum Fluß Krka (Gurk) in Krain umfassen sollte. Von Schlüsselbedeutung für diese Interpretation war die Lokalisierung der Burg Sicherstein und der zugehörigen Bartholomäuskirche, die in der Ebene nördlich der Gorjanci-Gebirge (Uskokengebirge) angenommen wurden. Eine eingehende Untersuchung der Quellen des 14. und 15. Jahrhunderts ergab jedoch, daß die Burg auf der südlichen Seite des Gebirges nahe der Burg Sichelberg lag. Eine Analyse der Zagreber Dokumente wies nach, daß das Bistum nur das Gebiet zurückforderte, das sich bis zum Gebirgskamm und nicht nördlich davon erstreckte. Die ehemalige Grenze des Bistums Zagreb und somit die Staatsgrenze stellten die Berge und Wälder der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge) dar. Eine erschließende Kolonisation, zum Teil aber auch militärische Erfolge Krains verschoben die Reichsgrenze im 12. und 13. Jahrhundert weit über die Wasserscheide hinaus in Richtung Süden. Nach der Reform des Bistums Zagreb versuchte dieses Anfang des 14. Jahrhunderts wenigstens die kirchliche Jurisdiktion über das ehemalige Gebiet zurückzugewinnen (es handelte sich in erster Linie um die Zehenten), es hatte jedoch, trotz der Unterstützung seitens des Papstes, keinen Erfolg. Das Gebiet blieb mehrere Jahrhunderte lang Bestandteil des Kaiserreichs. Alle ältesten kroatischen Burgen aus dem 13. Jahrhundert standen am südlichen Vorgebirge. Im Innern des Žumberak sind keine älteren kroatischen Siedlungen bekannt. Das Gebiet wurde vom Norden, von Krain aus, besiedelt. Im Rahmen der neuentstandenen krainischen Grundherrschaften aus dem 13. und 14. Jahrhundert sind dagegen mehrere Dutzend neue Dörfer überliefert. Die derart erhärtete Reichsgrenze blieb das ganze Spätmittelalter hindurch stabil bis zu den Wirren des 15. und 16. Jahrhunderts, die eine neue Grenzverschiebung auf den Bergrücken der Gorjanci (Uskokengebirge) zur Folge hatten.

HISTORIA**znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani**

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja odderek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).